

บทที่ 3

พัฒนาการของกรุงรัตนโกสินทร์

3.1 สมัยก่อนสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์

เดิมพื้นที่ที่เรียกกันว่า "กรุงรัตนโกสินทร์" นั้นจมอยู่ใต้น้ำ จากการสำรวจทางวิศวกรรม (Chai Muktabhant, Pairoje Teerawong and Wichien Tengamnuay 1966 : 6) พบร่องรอยของฝั่งทะเลอ่าวไทยไกลเข้าไปถึงจังหวัดอุตรดิตถ์ ฝั่งทะเลนี้ค่อยๆ ถอยไปทางใต้ตามปรากฏการณ์ทางธรรมชาติจนเกิดเป็นที่ราบลุ่มกว้างใหญ่ แม่น้ำเจ้าพระยาได้พัดพาเอาดินตะกอนและโคลนตมซึ่งมีคุณค่าต่อการเพาะปลูกมากับลม จนกลายเป็นแผ่นดินที่อุดมสมบูรณ์เรียกกันว่า "ที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา" ซึ่งมีสภาพพื้นที่เป็นแอ่งกระทะจากปากอ่าวในปัจจุบัน สูงชันไปทางเหนือประมาณ 300 กิโลเมตร โดยอายุของดินชั้นนี้ประมาณไม่เกิน 10,000 ปี ปรากฏการณ์ทางธรรมชาตินี้ยังไม่สิ้นสุดและมีแนวโน้มว่าจะดำเนินต่อไปโดยลำดับ สภาพดินบริเวณที่ตั้งกรุงรัตนโกสินทร์จึงมีลักษณะชั้นดินตอนบนเป็นดินเหนียวหนาประมาณ 20 เมตร ชั้นถัดลงไปเป็นดินตะกอนปนทรายและกรวดเป็นชั้นๆ ส่วนชั้นหินดานอยู่ลึกมาก (วิศวกรรมสถานแห่งประเทศไทย 2520 : 25-27, 60-63)

การตั้งถิ่นฐานของชุมชนสมัยเริ่มแรกในบริเวณนี้คงมีมานานแล้ว หากเริ่มมีหลักฐานทางประวัติศาสตร์ (กำธร กุลชล และทรงสรรค์ นิลกำแหง 2525 : 222) ให้ทราบแต่เพียงว่า สมัยที่พระเจ้าอู่ทองทรงสถาปนากรุงศรีอยุธยาเมื่อปี พ.ศ. 1893 นั้น เมืองพระประแดงเป็นเมืองด่านสำคัญที่รักษาพื้นที่บริเวณปากอ่าวไทย ถัดขึ้นมาเป็นชุมชน "เมืองบางกอก" ตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา แต่มีใช้ในสภาพที่มีแม่น้ำผ่านกลางแบ่งแยกพื้นที่กรุงเทพฯ และฝั่งธนบุรีเช่นทุกวันนี้ หากลำน้ำเจ้าพระยาที่ไหลตามธรรมชาติเดิมนั้น ไหลกววนจากทางเหนือเข้าคลองบางกอกน้อย อ้อมเข้าคลองตลิ่งชันและคลองบางระมาด แล้วไหลออกทางคลองบางกอกใหญ่ ดังนั้นพื้นที่ตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ในอดีต ก็คือ ตำบลบางกอก ซึ่งมีพื้นที่ทั้งฝั่งกรุงเทพฯ และฝั่งธนบุรี รวมเป็นแผ่นดินผืนเดียวกันมาก่อน (แผนที่ 3.1) ชุมชนนี้คงจะมีความเจริญเติบโตและมีชุมชนหนาแน่นเพิ่มขึ้นเป็นลำดับ พร้อมกับความรุ่งเรืองของอาณาจักรศรีอยุธยา

แผนที่ : แผนที่โบราณแสดงความคดเคี้ยวของแม่น้ำเจ้าพระยา
 สัญลักษณ์ : ระหว่างกรุงศรีอยุธยากับทะเล

แผ่นที่ 3.1

ที่มา : กรมศิลปากร 2525 : 12

การศึกษาจินตภาพกรุงรัตนโกสินทร์เพื่อการอนุรักษ์และพัฒนา

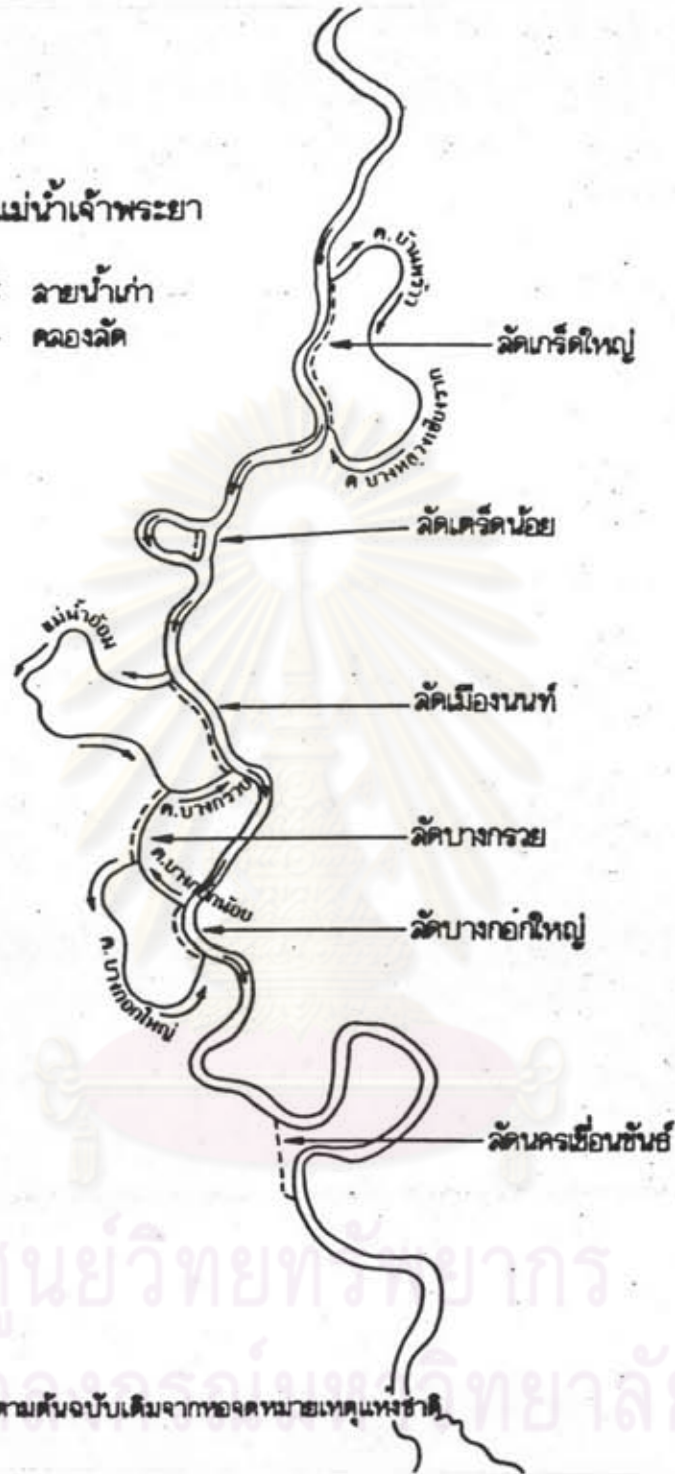
จากความเจริญรุ่งเรืองทางการค้าทางเรือสำเภากับต่างประเทศในสมัยกรุงศรีอยุธยา ประกอบกับอุปสรรคจากความคดเคี้ยวของลำน้ำเจ้าพระยา เป็นเหตุให้พระมหากษัตริย์หลายพระองค์โปรดฯ ให้ขุดคลองลัดแม่น้ำจากอยุธยาถึงปากอ่าวไทยขึ้นหลายช่วง โดยเริ่มขึ้นในรัชสมัยของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (พ.ศ. 1991-2031) ซึ่งโปรดฯ ให้ขุดคลองเชื่อมระหว่างคลองบ้านพร้าวกับคลองเชียงรากขึ้นเป็นคลองแรก และต่อมามีการขุดคลองลัดแม่น้ำเจ้าพระยาเพิ่มอีก 5 แห่ง คือ คลองลัดตำบลบางกรวย คลองลัดหน้าเมืองนนทบุรี คลองลัดตำบลบางกอก คลองลัดปากเกร็ดตำบลบางบัวทอง และคลองลัดนครเขื่อนขันธ์ (กรมศิลปากร 2525 : 13) (แผนที่ 3.2) ซึ่งผลจากการขุดคลองลัดเหล่านี้ นอกจากจะเป็นการเปิดเส้นทางคมนาคมสู่ทะเลหลวงแล้ว ยังเป็นการเอื้อต่อการปกครองดูแลหัวเมืองในอาณาบริเวณนี้ ได้อย่างใกล้ชิดมากยิ่งขึ้นด้วย (ปิยนาก บุนนาค, ดวงพร นงคุณ และ สุวัฒนา ธาตานิติ 2525 : 17)

ในขณะเดียวกันจากการขุดคลองลัดบางกอก ซึ่งขุดขึ้นในสมัยสมเด็จพระไชยราชาธิราช (พ.ศ. 2077-2089) จากคลองบางกอกน้อยถึงคลองบางกอกใหญ่ดังกล่าว เป็นเหตุให้สายน้ำค่อยๆ เปลี่ยนเส้นทาง จนคลองนี้ได้ขยายตัวกว้างออกเป็นลำแม่น้ำใหญ่ ส่วนเส้นทางแม่น้ำเดิมแคบลงและตื้นเขินขึ้นทุกที จนเปลี่ยนสภาพเป็นคลองในเวลาต่อมา และทำให้สภาพพื้นที่ที่เคยเป็นแผ่นดินเดียวกันถูกแบ่งแยกจากกันเป็น 2 ผืนโดยมีแม่น้ำเจ้าพระยาผ่ากลาง เมืองบางกอกเริ่มมีความสำคัญทางยุทธศาสตร์ขึ้นจนต่อมาได้ตั้งเป็นเมืองด่านเรียกกันว่า "เมืองธนบุรีศรีมหาสมุทร" ปราบกฏชื่อเป็นทางการเป็นครั้งแรกในพระราชพงศาวดารรัชกาลต่อมาคือ รัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ (พ.ศ. 2091-2111) (ส.พลายน้อย 2520 : 5) กำหนดให้เป็นจุดบังคับเรือและสำเภาทุกลำหยุดจอดทอดสมอ เพื่อแจ้งรายละเอียดเกี่ยวกับการเดินทาง สินค้าที่บรรทุกและผู้โดยสาร รวมทั้งเก็บภาษีอากรทั้งขาขึ้นและขาล่อง ชุมชนเมืองบางกอกจึงเริ่มเปลี่ยนบทบาทจากหมู่บ้านสวนผลไม้และไร่นา มาเป็นเมืองด่านสำคัญเป็นเวลานานกว่า 300 ปี ตลอดสมัยกรุงศรีอยุธยา (ถ้าธร และ ทรงสรรค์ 2525 : 222)

สภาพบ้านเมืองในช่วงเวลานี้ ตามพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาและบันทึกจดหมายเหตุของชาวต่างประเทศที่เข้ามาในสมัยนั้นบรรยายว่า เป็นเมืองที่มีกำแพงล้อมรอบ มีอาคารที่ทำการของเจ้าเมืองบางกอกบนฝั่งตะวันตก (ฝั่งธนบุรี) ตึกพักรับรองบุคคลสำคัญ โบสถ์ฝรั่ง และมีป้อมทั้งสองฝั่ง มีไซ่ใหญ่ซึ่งขวางลำน้ำเจ้าพระยาเพื่อป้องกันศัตรูทางทะเล สร้างขึ้นในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช โดยความคิดของเจ้าพระยาวิไชยเณทร์ ขุนนางชาวฝรั่งเศสที่เข้ามารับราชการในเวลานั้น (ส.พลายน้อย 2520 : 5)

แสดงคลองลัดแม่น้ำเจ้าพระยา

 ลายน้ำเก่า
 คลองลัด

แลขอ : เส้นทางคลองลัดแม่น้ำเจ้าพระยา
 สัญลักษณ์

แผนที่ 3.2

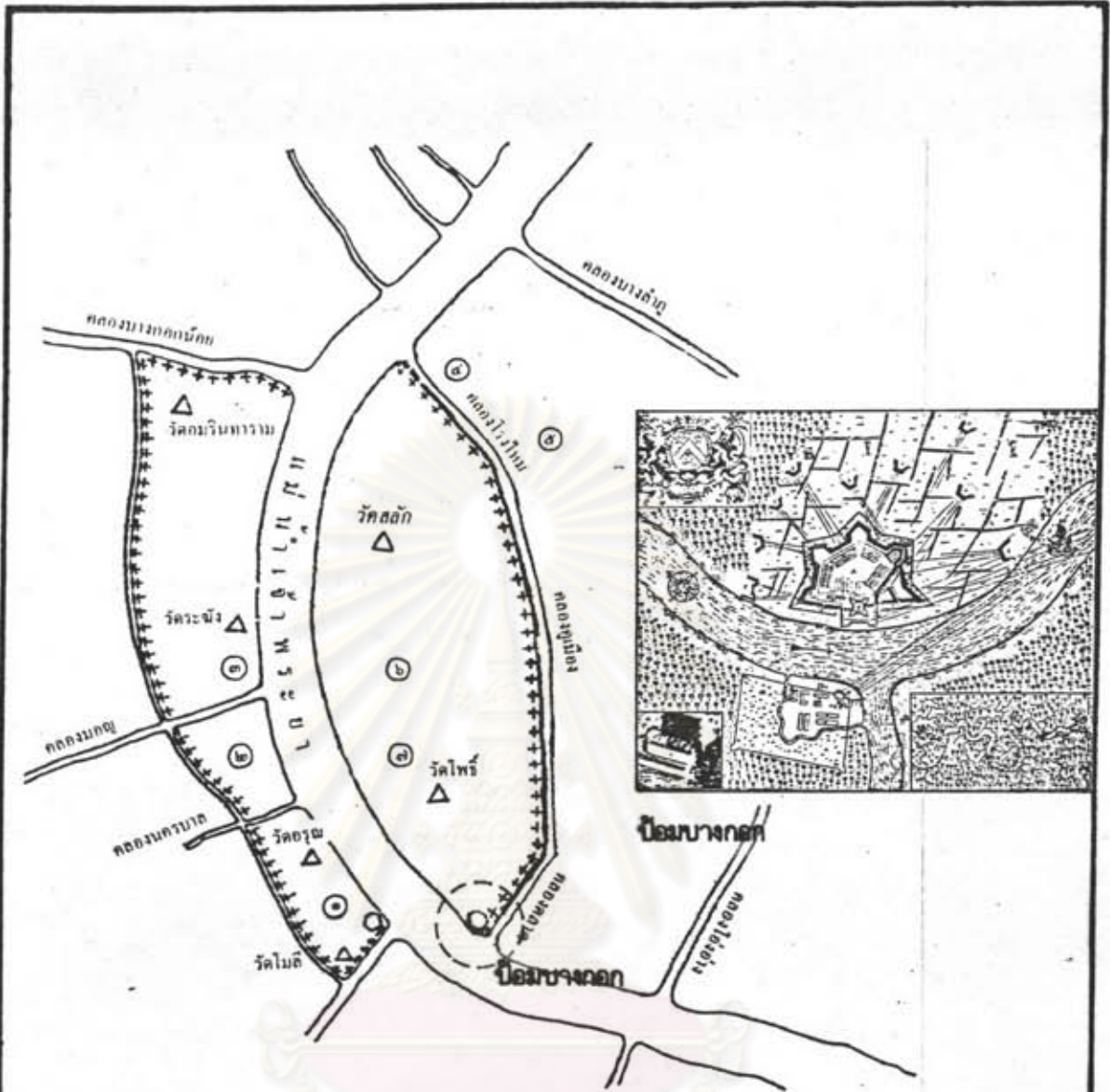

ที่มา: ปิยะบอด , ดวงพร และสุวิธนา 2525 : 19

พื้นที่เมืองบางกอกทวีความสำคัญยิ่งขึ้นเมื่อกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าในปี พ.ศ. 2310 และสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี (สิน) ทรงกอบกู้อิสรภาพคืนมาได้ พระองค์ทรงมีพระราชดำริว่ากรุงศรีอยุธยาเสียหายหนัก ยากที่จะปฏิสังขรณ์ให้กลับคืนได้ เมืองธนบุรีซึ่งเป็นเมืองด่านสำคัญ ใกล้ทะเล ทั้งมีบ่อน้ำประการเป็นชัยภูมิตั้งอยู่แล้ว กอปรกับเป็นเมืองเล็กเหมาะกับกำลังไพร่พล และราษฎรในขณะนั้น จึงโปรดฯ ให้สถาปนากรุงธนบุรีขึ้นเป็นเมืองหลวง โปรดฯ ให้ทำค่ายด้วยไม้ทองเหลืองตั้งเป็นที่มั่นชั่วคราว ตั้งแต่มุมกำแพงเมืองเก่าไปจนถึงวัดบางหว้าน้อย (วัดอมรินทรารามในปัจจุบัน) วกไปตามริมแม่น้ำเจ้าพระยา แล้วขุดคูน้ำรอบพระนคร มูลดินขึ้นเป็นเชิงเทินตามริมค่ายข้างในจนเสร็จเรียบร้อย ต่อมาในปี พ.ศ. 2316 จึงโปรดฯ ให้เจ้าพระยาจักรี (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก) เป็นนายงานก่อบ่อน้ำและกำแพงด้วยอิฐให้แน่นหนาแข็งแรงขึ้นตามแนวเดิม ทั้งสองฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา กำแพงเมืองนั้นสร้างฝั่งละ 3 ด้านประกบกัน มีแม่น้ำไหลผ่ากลาง ให้มีลักษณะเป็นเมืองอกแตกที่มีทางหนีทีไล่เป็นอย่างดี (ส.พลายน้อย 2520 : 7)

ภายในกำแพงพระนครธนบุรีฝั่งตะวันตก ปรากฏชุมชนหนาแน่นกว่าส่วนอื่นๆ ของเมือง ประกอบด้วย พระราชวัง (ปัจจุบัน คือ กองบัญชาการกองทัพเรือ) อาณาเขตของพระราชวังขยายออกไปจรดคลองนครบาล มีวัดในเขตพระราชฐานถึง 2 วัด คือ วัดแจ้ง (วัดอรุณราชวราราม) และวัดท้ายตลาด (วัดโมลีโลกยาราม) ถัดขึ้นไปตั้งแต่เขตคลองนครบาลขึ้นไปจนถึงคลองมอญ เป็นวังเจ้านายและคฤหาสน์ ช่างคลองมอญจนถึงวัดบางหว้าใหญ่ (วัดระฆังโฆสิตาราม) เป็นนิवासสถานขุนนางผู้ใหญ่ เช่น บ้านพระยาศรราชมนตรี (บุญรอด) (ปัจจุบันเป็นที่ตั้งของวัดเครือวัลย์) บ้านเจ้าพระยาจักรี (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก) (ปัจจุบันเป็นกรมอู่ทหารเรือ) เหนือวัดระฆังขึ้นไปจนถึงปากคลองบางกอกน้อยเป็นสุดเขตกำแพงธนบุรีฝ่ายเหนือ ส่วนภายในกำแพงพระนครฝั่งตะวันออกมีชุมชนเบาบาง ส่วนใหญ่เป็นชาวจีนและชาวจีนที่ถูกวาดต้อนอพยพมา นอกกำแพงพระนครทั้งสองฝั่งเป็นส่วนผลไม้และทะเลตมทำนาข้าวปลูกเลี้ยงชาวเมือง (กรมศิลปากร 2525 : 29) (แผนที่ 3.3)

ในปี พ.ศ. 2325 ช่วงปลายรัชสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี เกิดเหตุการณ์จลาจลวุ่นวายขึ้นด้วยพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงมีพระสติวิปลาส พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกซึ่งขณะนั้นดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึก ได้ยกทัพกลับมาจากการรบศึกเขมร เมื่อกลับมาถึงพระนคร ประชาชนจึงกราบทูลเชิญพระองค์ขึ้นปราบดาภิเษกเป็นพระเจ้าแผ่นดินปฐมกษัตริย์พระบรมราชจักรีวงศ์ในปีเดียวกันนั่นเอง (องค์การคำคุณส์ภา 2525 : 2-3)

- ๑. พระราชวังกรุงธนบุรี
- ๒. วังเจ้านายและตุ๊ก
- ๓. นิเวศสถานเจ้าพระยาจักรี
- ๔. นิคมนาว
- ๕. นิคมนาดู
- ๖. นิคมจีน
- ๗. นิคมญวน
- +++ แนวกำแพงเมืองกรุงธนบุรี

แผนที่ : เมืองบางกอกในสมัยกรุงธนบุรีเป็นราชธานี
 สัญลักษณ์

ที่มา : กรมศิลปากร 2525:28

แผนที่ 3.3

3.2 การสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว พระราชมารกาแรกที่ทรงกระทำ ก็คือ การย้ายราชธานีจากฝั่งตะวันตกมาสู่ฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา ด้วยทรงเห็นปัญหาเรื่องที่ตั้งของเมืองธนบุรีว่าเป็น "เมืองอกแตก" ที่มีแม่น้ำผ่ากลางเมือง หากมีข้าศึกยกมาประชิดพระนครก็จะรักษาเมืองได้ลำบาก ซึ่งในเวลานั้นปัญหายุทธศาสตร์การเลือกทำเลที่ตั้งเมืองมีความสำคัญสูงสุด เนื่องจากทรงเคยเป็นทหารกรุงศรีอยุธยา ซึ่งใช้ลำน้ำเป็นตัวโอบล้อมเมืองเพื่อการป้องกัน ประกอบกับทรงคุ้นเคยกับพื้นที่ฝั่งตะวันออกมาตั้งแต่สมัยที่ทรงเป็นนางงานรับพระบรมราชโองการสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี บูรณะปรับปรุงกำแพงและป้อมพระนครทั้ง 2 พากแม่น้ำมาแล้ว จึงมีพระราชดำริในการสร้างพระนครใหม่ให้เป็นเกาะ มีลำน้ำล้อมรอบเป็นด่านป้องกันธรรมชาติ และโปรดฯ ให้ย้ายราชธานีมายังฝั่งตะวันออกแทน ด้วยเหตุผลความได้เปรียบของพื้นที่พอสรุปได้ดังนี้

1) ความเหมาะสมในด้านยุทธศาสตร์ กล่าวคือ โดยที่มีลักษณะของพื้นที่เป็นหัวแหลมโอบด้วยแม่น้ำถึง 3 ทิศ ทั้งยังมีคลองคูเมืองเดิมครั้งกรุงธนบุรีเป็นด่านป้องกันด่านแรกอยู่แล้ว ถ้าขุดคูเมืองเพิ่มอีกแนวหนึ่งก็จะสามารถป้องกันพระนครได้ดีขึ้น และเมื่อสร้างป้อมปราการรอบเมืองแล้ว ก็จะมีเหมาะสมในแง่ยุทธศาสตร์มากกว่า ส่วนนอกคลองคูเมืองนั้นยังเป็นทะเลตมยากที่ข้าศึกจะบุกประชิดเมืองทางนี้

2) ความเหมาะสมในด้านภูมิศาสตร์ เนื่องด้วยทางฝั่งตะวันตกนี้เป็นฝั่งโค้งด้านนอกของแม่น้ำที่ไหลเชี่ยวจากทางเหนือ จึงทำให้คลื่นทรุดพังไปเรื่อยๆ ขณะที่ฝั่งตรงข้ามมีพื้นที่เพิ่มขึ้น

3) ความเหมาะสมในการพัฒนาเมือง เนื่องจากการใช้ที่ดินฝั่งธนบุรีเริ่มหนาแน่นมากขึ้น โดยเฉพาะในเขตพระราชวังธนบุรีซึ่งขยายตัวไม่ได้เลย เพราะถูกชนาบด้วยวัดแจ้งและวัดท้ายตลาด แต่ฝั่งตะวันออกเป็นพื้นที่ใหม่ มีเพียงชุมชนชาวจีนและชาวยุวนตั้งบ้านเรือนอยู่เท่านั้น เมื่อโปรดฯ ให้ย้ายไปแล้วก็จะได้พื้นที่ว่างขวางสามารถสร้างพระราชวังใหญ่โตให้เป็นศูนย์กลางการปกครอง เทียบเคียงกับกรุงศรีอยุธยาได้ (ม.ร.ว.แห่งน้อย ศักดิ์ศรี, ณิศจิต กฤตติกากุล และครุณี แก้วม่วง 2525 : 11-12)

ในการย้ายพระนครมายังฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาที่ โปรดเกล้าฯ ให้สร้าง พระราชวังด้วยเครื่องไม้ รายล้อมด้วยปราการเพนียด เป็นการชั่วคราวก่อน เมื่อแล้วเสร็จจึง โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งการพระราชพิธีปราบดาภิเษกขึ้น ณ พระราชมณเฑียรสถานสร้างใหม่ โปรดฯ ให้มีการเฉลิมฉลองเป็นเวลา 3 วัน เสร็จการฉลองพระนครแล้วจึงพระราชทานนามพระนคร ใหม่ว่า "กรุงรัตนโกสินทร์อันท้อโยธยา" ครั้นเสร็จการพระราชพิธีแล้ว จึงโปรดฯ ให้ทำการ ก่อสร้างพระนครต่อให้บริบูรณ์

การสร้างพระนครใหม่ได้เริ่มขึ้นในปี พ.ศ. 2326 เนื่องจากยังเป็นเวลาที่ต้องป้องกันศึกพม่าอยู่ จึงแบ่งการสร้างเป็น 2 ระยะ คือ

ระยะแรก โปรดฯ ให้ย้ายเจมาะพระราชวังหลวงและสถานที่สำคัญต่างๆ ของทาง ราชการมาตั้งที่พระนครฝั่งตะวันออก แต่ยังให้รักษากรุงธนบุรีเป็นที่มั่น

ระยะที่สอง โปรดฯ ให้ชุดคุชขายเขตพระนครออกไปทางตะวันออก และรื้อกำแพง เมืองธนบุรีทางฝั่งตะวันตกเสีย คงรักษาแต่ที่ริมแม่น้ำเป็นเขื่อนหน้าพระนครที่สร้างใหม่ และรื้อ พระราชวังเดิมธนบุรีลงกึ่งหนึ่ง คงเหลือแต่กำแพงสกัดชั้นใน โปรดเกล้าฯ ให้เป็นที่ประทับของ พระราชวงศ์ชั้นสูงต่อมา

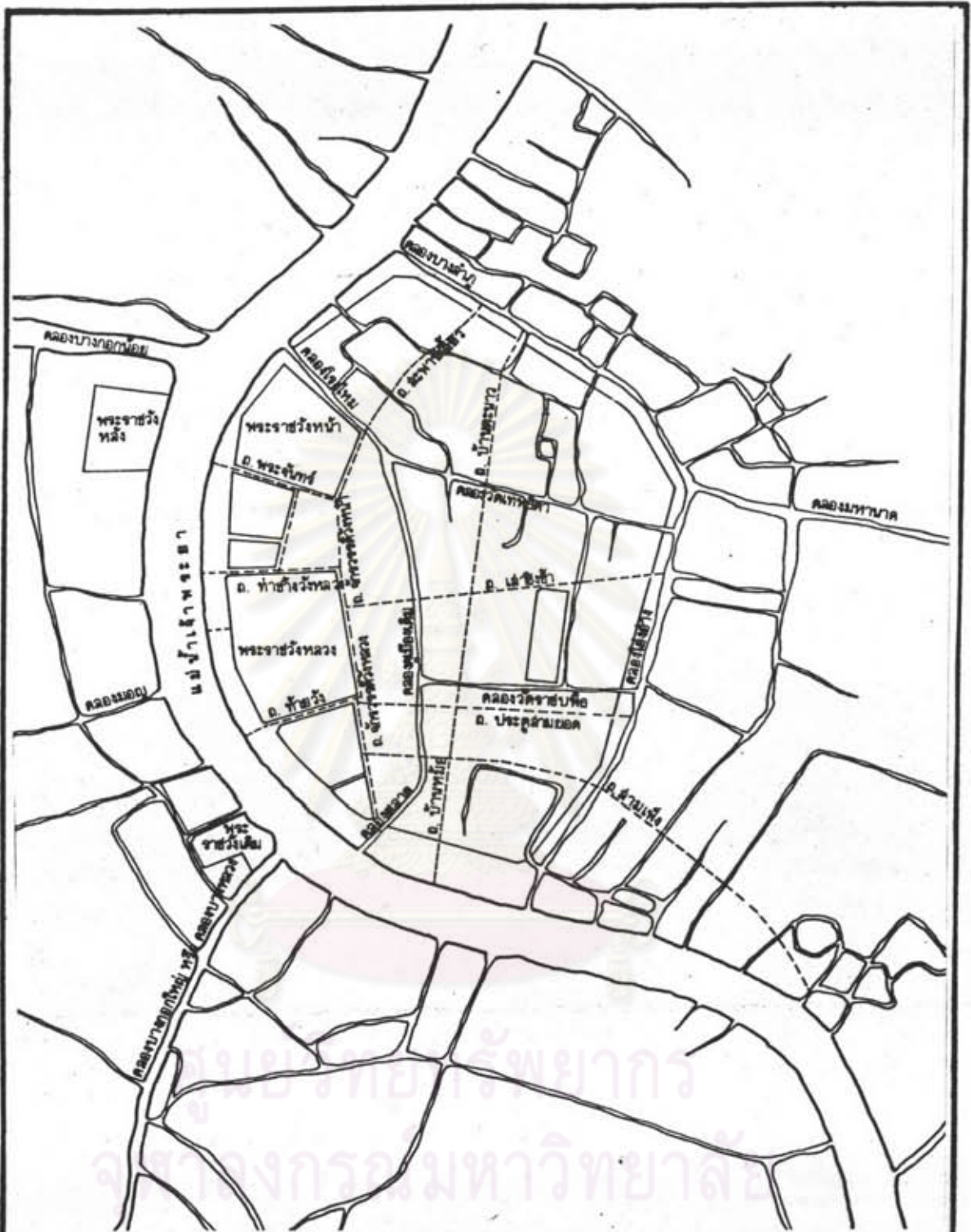
การขุดคลองคูเมืองและสร้างกำแพง บ้อมปราการป้องกันพระนครนั้น โปรดฯ ให้รื้อ ซากบ้อมบางกอกเดิม (บริเวณโรงเรียนราชินี ปากคลองตลาด) กับกำแพงเมืองครึ่งกรุงธนบุรี ลง เพื่อขยายกำแพงและคูพระนครใหม่ให้กว้างออกไป คูพระนครใหม่นี้โปรดเกล้าฯ ให้ขุดขนาน ไปกับแนวคูเมืองเดิม เริ่มจากริมแม่น้ำเจ้าพระยาปากคลองบางลำภูวกไปออกแม่น้ำข้างใต้บริเวณ เหนือวัดสามปลื้ม (วัดจักรวรรดิราชาวาส) ที่เรียกว่า คลองโอง่าง มีความยาว 85 เส้น

* ต่อมาพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแก่นามพระนครเป็น "กรุงเทพมหานคร บวรรัตนโกสินทร์ มหินทรายุธยา" และในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรง เปลี่ยนและเติมสร้อยนามพระนครใหม่เป็น "กรุงเทพมหานคร อมรรัตนโกสินทร์ มหินทรายุธยา มหาดุสิตนพบุรีราชธานีบุรีรมย์ อุดมราชนิเวศมหาสถาน อมรนิมานอวตารสภิต สักกทัตติยะ วิษณุกรรมประสิทธิ์" ปัจจุบันเรียกสั้นๆว่า "กรุงเทพมหานคร"

13 วา กว้าง 10 วา ลึก 5 ศอก พระราชทานนามว่า "คลองรอบกรุง" (ความยาวด้านแม่น้ำ ตั้งแต่ปากคลองบางลำภูลงไปถึงปากคลองโอง่างยาว 91 เส้น 16 วา รวมเป็นความยาวของ ทางน้ำรอบพระนครใหม่ได้ 177 เส้น 9 วา หรือ 7.2 กิโลเมตร)

จากนั้นจึงโปรดฯ ให้ขุดรากก่อกำแพงรอบพระนครตามแนวคลองรอบกรุงและด้านแม่น้ำ กำแพงพระนครสูง 7 ศอก (ประมาณ 3.6 เมตร) หน้า 5 ศอก (ประมาณ 2.7 เมตร) มีป้อม ปรากฏเรียงรายไปตามแนวกำแพงเป็นระยะๆ ห่างกันประมาณ 10 เส้น (ประมาณ ๕.5 กิโลเมตร) รวมทั้งหมด 14 ป้อม เจาะเป็นช่องประตูทางเข้า-ออกพระนครรวมทั้งสิ้น 63 ประตู เป็นประตูขนาดใหญ่ 16 ประตู ขนาดกว้าง 8 ศอก (4.2 เมตร) สูง 9 ศอก (ประมาณ 4.5 เมตร) เป็นประตูเล็กหรือที่เรียกว่า "ช่องกุด" อีก 47 ประตู ขนาดกว้าง 5 ศอก (ประมาณ 2.7 เมตร) สูง 4 ศอก (ประมาณ 2.4 เมตร) (กรมศิลปากร 2525 : 37) ส่วนนอกเขต กำแพงเมืองใกล้วัดสะแก (วัดสระเกศ) โปรดฯ ให้ขุดคลองมหานาค ทอดออกไปเป็นเส้นทาง ติดต่อกับหัวเมืองด้านตะวันออกของพระนคร เพื่อเป็นที่ราษฎรมาชุมนุมกันเล่นสัการะในฤดูน้ำหลาก เช่นเดียวกับในสมัยกรุงศรีอยุธยา

สำหรับโครงการติดต่อกันภายในพระนครใหม่ นอกเหนือจากแม่น้ำลำคลองตาม ธรรมชาติและคลองคูเมืองแล้ว โปรดฯ ให้ขุดคลองเล็กอีก 2 สาย เพื่อเชื่อมคลองคูเมืองเดิม และคลองรอบกรุง เรียกว่า "คลองหลอด" เป็นคลองแคบ ๆ และยาวตรงออกไป ปัจจุบันนิยม เรียกคลองทั้งสองว่า "คลองหลอดวัดเทพธิดา" และ "คลองหลอดวัดราชบพิธ" ตามลำดับ คลองทั้งสองนี้ มีคลองข้างวัดสุทัศน์ (ถนนศิริพงษ์ ปัจจุบัน) เชื่อมต่อกันได้ ส่วนทางบก โปรดฯ ให้ตัดถนนเพื่อเชื่อมโยงอาคารและสถานที่สำคัญ ๆ ที่ไม่อาจใช้เส้นทางน้ำได้ทั้งหมด 9 สาย ได้แก่ ถนนหน้าจักรวรรดิวังหลวง (ถนนสนามไชยปัจจุบัน) ถนนจักรวรรดิวังหน้า (อยู่ในพื้นที่สนาม หลวงปัจจุบัน) ถนนท่าช้างวังหลวง (ถนนหน้าพระลานปัจจุบัน) ถนนเสาชิงช้า (ถนนบำรุง เมืองปัจจุบัน) ถนนพระจันทร์ ถนนหน้าวัดมหาธาตุ ถนนหน้าโรงไหม (ส่วนหนึ่งของถนน ราชนิเลียบคลองโรงไหม) ถนนท่าขุนนาง (เส้นทางจากพระบรมมหาราชวังสู่ท่าราชวรดิษฐ์) และถนนสามเฟื้อง ลักษณะถนนในสมัยนั้นเป็นถนนดินอัดแน่น หรือ อดักก็ปูด้วยอิฐเรียงตะแคง หรือ ปูด้วยอิฐแผ่นใหญ่ ๆ เพื่อความแข็งแรง ขนาดไม่กว้างนัก คือ เพียงพอให้ขบวนเสด็จพระ ราชดำเนินผ่านได้เท่านั้น ถนนดังกล่าวนี้ที่นับว่ามีความสำคัญเป็นพิเศษ มีเพียง 2 สาย คือ ถนน หน้าจักรวรรดิวังหลวง และถนนเสาชิงช้า (นิจ หิฎฐิระนันท์ และคณะ 2525 : 9) เพราะ ในเวลานั้นใช้เส้นทางแม่น้ำ ลำคลองเป็นหลัก ทางบกเป็นเพียงทางเสริมเท่านั้น (แผนที่ 3.4)

แผนที่ : แสดงกรุงรัตนโกสินทร์สมัยล้นเกล้ารัชกาลที่ ๑

สัญลักษณ์

- คลอง
- เส้นทางเดิน
- แนวกำแพงเมือง

แผนที่ 3.4

ที่มา : จากการประมวลข้อมูลทางประวัติศาสตร์

การศึกษาจินตภาพกรุงรัตนโกสินทร์เพื่อการอนุรักษ์และพัฒนา

พัฒนาการชุมชนบนพื้นที่กรุงรัตนโกสินทร์ตลอดเวลากว่า 200 ปี นับแต่เริ่มสร้างกรุงฯ ค่อย ๆ เปลี่ยนแปลงไปอย่างต่อเนื่องในสภาวะการณ์ต่าง ๆ กัน หัวข้อต่อไปจะแบ่งยุคของพัฒนาการนี้เป็น 3 สมัย โดยยึดความเปลี่ยนแปลงในรูปลักษณะของเมืองเป็นหลัก ได้แก่

- สมัยที่ 1 ยุคต้นกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2394 (รัชกาลที่ 1-3)
- สมัยที่ 2 ยุคสยามใหม่ พ.ศ. 2394-2488 (รัชกาลที่ 4 - ช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2)
- สมัยที่ 3 ยุคปัจจุบัน พ.ศ. 2488-ปัจจุบัน (หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 - ปัจจุบัน)

โดยที่ในแต่ละสมัยจะพิจารณาสภาพทั่วไปทั้งทางด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมือง ตลอดจนสภาพการณ์ภายนอกประเทศที่จะมีผลต่อการตั้งถิ่นฐาน และรูปแบบทางสถาปัตยกรรมของชาวกรุงรัตนโกสินทร์

3.3 ยุคต้นกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2394 (รัชกาลที่ 1-3)

เนื่องจากช่วงนี้เป็นเวลาของการสร้างบ้านสร้างเมืองใหม่ เป็นการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินจากพื้นที่เกษตรกรรมเกือบ 100% ให้สามารถสนองการใช้ประโยชน์ที่ดินในกิจกรรมใหม่ของเมืองได้ มีการขุดคูคลองเพื่อสร้างระบบโครงข่ายการสัญจรใหม่บนพื้นที่ การสร้างป้อมปราการ กำแพงเมืองเพื่อป้องกันพระนคร การสร้างที่อยู่อาศัยสำหรับคนจำนวนมากที่เริ่มหลั่งไหลเข้าสู่พระนคร เหล่านี้ล้วนก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงบนพื้นที่อย่างต่อเนื่อง การเปลี่ยนแปลงครั้งนี้มิใช่เป็นไปตามบุญตามกรรม หากแต่ได้มีการวางแผนการใช้ที่ดินไว้แล้วอย่างชาญฉลาด โดยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ 1 ที่ทรงจัดการการใช้ประโยชน์ที่ดินอย่างเป็นระบบ การวางโครงข่ายคูคลองและตัดถนนใหม่ต่างๆ ตลอดจนการกำหนดทำเลที่ตั้งของพระราชวัง วังพระราชโอรส และศาสนสถานสำคัญ เป็น "แกนนำ" ทำให้เมืองขยายตัวออกไปได้อย่างต่อเนื่อง (ม.ร.ว. งามน้อย ฌนิศร และ ครุณี 2525)

3.3.1 พื้นที่และประชากร

พื้นที่พระนครในสมัยรัชกาลที่ 1-3 ซึ่งอยู่ภายในวงโอบล้อมของแม่น้ำเจ้าพระยา และคลองรอบกรุง (คลองโอ่งอ่าง-บางลำภู) นั้น คำนวณได้ 2,163 ไร่ (นิจ วิทยุธีระนันท์

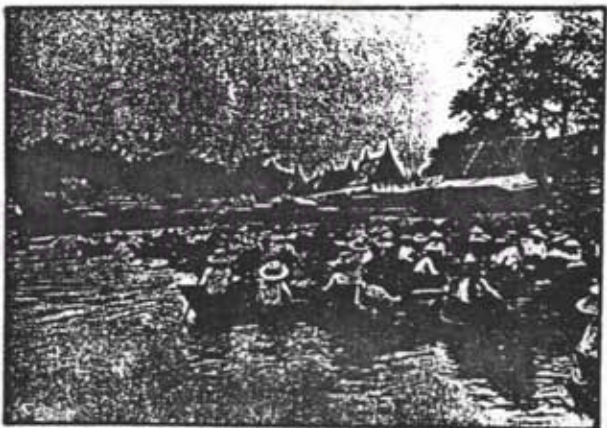
และเฉลิม แก้วกั้งवाल 2512 : 40) มีประชากรประมาณ 10,000-30,000 คนในรัชกาลที่ 1 และเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ เป็น 50,000-70,000 คนในรัชกาลที่ 2 จนถึงเรือนแสนคนในปลายรัชกาลที่ 3 ส่วนประชากรทั้งประเทศไทยเวลานั้นโดยประมาณ 3-4 ล้านคน (มุสดี ทิพทัส และมานพ พงศทัต 2525 : 12)

3.3.2 สภาพสังคมและเศรษฐกิจ

สภาพสังคมวัฒนธรรมของชาวกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้ แทบจะไม่มีอะไรแตกต่างไปจากสังคม-วัฒนธรรมของชาวกรุงศรีอยุธยาเลย เหตุผลสำคัญประการหนึ่งก็คือ ชาวกรุงรัตนโกสินทร์เหล่านี้ก็คือ ชาวกรุงเก่าที่อพยพมาช่วยกันสร้างบ้านเมืองใหม่นั้นเอง ความฝังใจในคุณค่าศิลปะประเพณีเดิมที่ยังคงประทับอยู่ภายในความรู้สึก ก่อให้เกิดความต้องการสืบทอดวัฒนธรรมเดิมที่คุ้นเคยมิให้ขาดตอนลงได้ ดังนั้นเราจึงพบรูปแบบทางสังคมที่คล้ายคลึงกันทั้งในโครงสร้างส่วนบน (ส่วนบริหารราชการ) และโครงสร้างส่วนล่าง (วิถีชีวิตของราษฎร) ของสังคมไทยทั้ง 2 ยุค (สังค อีสสระทิพย์ 2529) อาทิเช่น การปกครองที่ยังคงใช้แบบโบราณที่มีกรมเสนาบดี 6 กรม กฎหมายตราสามดวงซึ่งส่วนมากมีที่มาจากกฎหมายที่ใช้ในกรุงศรีอยุธยา การศึกษาเบื้องต้นที่ยังอาศัยวัดและพระภิกษุเป็นครู (มุสดี และมานพ 2525 : 10) วัดเป็นประจุกที่ชุมนุมสมโภชสังฆกรรมในคราวเทศกาลงานนักขัตฤกษ์ คนไทยทุกเพศทุกวัยมักไปร่วมชุมนุมกันที่วัดเพื่อการละเล่น หรือการพบปะวิสาสะแลกเปลี่ยนความคิดเห็นกัน วัดในสมัยนี้ยังเป็นสถานพักผ่อนที่รื่นรมย์ เปรียบดังอุทยานขนาดใหญ่กลางเมืองด้วย (เนตรนภิศ, ปิยนาง และ จุลทัศน์ 2523 : 64, 255)

สังคมไทยสมัยนี้มีการจัดแบ่งชนชั้นทางสังคมเป็น 4 กลุ่มใหญ่ ๆ คือ เจ้า ขุนนาง ไพร่ และทาส เจ้า คือ บรรดาเจ้านาย ซึ่งสืบเชื้อสายใกล้ชิดของพระมหากษัตริย์ ขุนนาง คือ ข้าราชการที่มีใช้เจ้านาย มีศักดิ์นาตั้งแต่ 400-10,000 ไร่ มียศ 8 ลำดับ คือ สมเด็จเจ้าพระยา เจ้าพระยา พระยา พระ หลวง ขุน หมื่น และพัน ขุนนางมีสิทธิยกเว้นการเกณฑ์แรงงานไปใช้ ข้าราชการสมัยนี้จะไม่ได้รับเงินเดือน แต่จะได้ผลประโยชน์ประจำตำแหน่ง เครื่องยศ และบ่าวไพร่ตอบแทน ไพร่ คือ ราษฎรทั่วไป ส่วนใหญ่เป็นชาวนา ถือเป็นแรงงานของทางการในการก่อสร้าง และเรียกเก็บข้าวปลาอาหาร ภาษีอากรมาบำรุงบ้านเมือง ทาส เป็นพลเมืองชั้นต่ำสุด ไม่มีอิสรภาพและเสรีภาพในตัวเอง เจ้าของทาสมีสิทธิขายหรือใช้งานจนตลอดชีวิตได้ (มุสดี และมานพ 2525 : 27-28)

ในด้านของการประกอบอาชีพการผลิตสินค้าหรืองานช่างต่างๆ มีลักษณะเป็นระบบอุตสาหกรรมในครอบครัว กล่าวคือ บรรพบุรุษมีความสามารถชำนาญทางด้านใด ก็มักจะอบรมบุตรหลานให้มีฝีมือประกอบอาชีพสืบต่อกันเป็นตระกูล และตามธรรมเนียมไทย ผู้ที่เกี่ยวข้องเป็นเครือญาติ นิยมตั้งบ้านเรือนอยู่ใกล้เคียงกัน ฉะนั้นผู้ประกอบอาชีพเดียวกัน จึงมักอยู่รวมกันเป็นชุมชนตามแหล่งต่างๆ เรียกว่า ย่าน หรือบ้าน หรือป่า ที่สำคัญคือ บ้านพานถม ทำเครื่องถมด้วยโลหะชาม ย่านบ้านบาตร ทำบาตรพระ บ้านดอกไม้ ทำดอกไม้ไฟ เพื่อใช้ในงานเฉลิมฉลองต่างๆ ย่านบ้านหม้อ ทำเครื่องปั้นดินเผา หม้อ ไห เป็นต้น บ้านดินสอ ทำดินสอพอง บ้านนางเลิ้ง ทำตุ่มน้ำขนาดใหญ่ที่เรียกว่า "อีเลิ้ง" บ้านช่างหล่อ หล่อพระพุทธรูป ระฆัง เครื่องทองเหลือง บ้านขมิ้น ทำผงขมิ้น สำหรับย้อมผ้าย้อมจีวร ย่านตีทอง ทำการหล่อพระและผลิตทองคำเปลวปิดองค์พระ ย่านคลองโอ่งอ่าง เป็นแหล่งกลางขาย โอ่ง อ่าง ไห ดินเผา และ ย่านคลองบางลำภู จำหน่ายเรือสำปั้น เรือประทุน เรือขนาดเล็ก และ ผลไม้สวน เช่น ทุเรียน เป็นต้น (เกียรติ จิวะกุล และคณะ 2525 : 9) โดยแท้จริงแล้ว ชาวไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ทุกครัวเรือนสามารถผลิตสิ่งของเครื่องใช้ ตลอดจนแสวงหาข้าวปลาอาหารสำหรับการบริโภคได้อย่างพอเพียง แต่หากไม่ทำเอง ก็มีแหล่งซื้อขายสินค้า ซึ่งมักอยู่ในรูปของ "ตลาดน้ำ" ปรากฏทั่วไปตามแม่น้ำ ลำคลอง และเป็นลักษณะตลาดสดที่สำคัญที่สุดในสมัยนี้ โดยแม่ค้าจะขายเรือนำสินค้าต่างๆ ทั้งอาหารสด เช่น เนื้อ ปลา ผัก ผลไม้ และอาหารแห้ง เช่น พริก หอม กระเทียม ตลอดจน เครื่องจักสานมายังแหล่งนัดพบ ซึ่งมักจะเป็นบริเวณปากคลอง จุดตัดของคลองซอย หรือท่าเรือต่าง ๆ และระหว่างทางก็อาจหยุดขายตามรายทางได้ ในบริเวณที่เป็นตลาดน้ำขนาดใหญ่ มักมีเรือนแพของผู้อยู่อาศัยบริเวณนั้น เปิดเป็นร้านค้าร่วมด้วย กลายเป็นตลาดแบบประจำเกิดขึ้น ตลาดน้ำที่สำคัญ ได้แก่ ตลาดน้ำปากคลองบางหลวง ตลาดน้ำคลองบางกอกน้อย ตลาดน้ำวัดทอง ตลาดน้ำท่าเตียน ตลาดน้ำคลองมหานาค และตลาดน้ำปากคลองตลาด สำหรับตลาดบกในยุคนี้พอมีอยู่บ้างแต่มีขนาดเล็ก มีสินค้าเพียงไม่กี่ชนิด เพราะการบรรทุกสินค้าเข้ามาในพระนครอาจมีปัญหายุ่งยากจากกฎเกณฑ์ต่างๆ ได้ ตลาดบกที่สำคัญ ได้แก่ ตลาดท้ายสนาม ตลาดเสาชิงช้า ตลาดบ้านหม้อ และตามท่าเรือใหญ่ๆ เช่น ท่าช้างวังหลวง ท่าเตียน ท่าพระจันทร์ ท่าคลองตลาด ท่าช้างวังหน้า ท่าช้างวังหลัง เป็นต้นนอกจากนี้ยังมีตลาดใหญ่อีกแห่งหนึ่ง คือ ตลาดของชาวจีน ซึ่งนิยมเรียกรวมกันว่า "ย่านสามเพ็ง" จำหน่ายสินค้านานาชนิดที่นำมาจากเมืองจีนโดยเรือสำเภา แต่เป็นการค้าขายระหว่างคนจีนกันเอง และกับเจ้านายหรือคหบดีเท่านั้น (เกียรติ จิวะกุล และคณะ 2525 : 6-12)

ศูนย์วิ
จุฬาลงก

รูปที่ 3.1 บรรยากาศบ้านเรือนไทยริมน้ำ

ส่วนสภาพเศรษฐกิจในเวลานั้นจัดอยู่ในระบบเลี้ยงตัวเอง ผลผลิตที่ได้ส่วนหนึ่ง เป็นของครอบครัว และอีกส่วนหนึ่งส่งส่วยแก่แผ่นดิน แต่เนื่องจากยังอยู่ในระยะฟื้นฟูและบูรณะประเทศ ทั้งต้องเตรียมพร้อมจะทำสงครามกับพม่า รายได้แผ่นดินจึงไม่เพียงพอ แต่อย่างไรก็ตามทางการยังมีรายได้จากการค้าทางเรือสำเภากับต่างประเทศ โดยเฉพาะการค้ากับเมืองจีน นับเป็นรายได้ส่วนใหญ่ของประเทศ ซึ่งกิจการค้าขายนี้ยิ่งเจริญก้าวหน้าสร้างรายได้แก่แผ่นดินอย่างมากมาย โดยเฉพาะในรัชกาลที่ 3 ในกรณีนี้เป็นผลให้มีชาวจีนอพยพเข้ามาตั้งหลักแหล่งในเมืองไทยมากขึ้นด้วย ทั้งโดยการสนับสนุนของทางการไทย และแรงบีบบังคับจากปัญหาการเมืองและเศรษฐกิจในเมืองจีนเองประมาณการว่าประชากรกรุงเทพฯ ในสมัยรัชกาลที่ 2-3 ราว 50,000 คนนั้น เป็นชาวจีนถึงกว่า 30,000 คนทีเดียว (มุสดี และมานพ 2525 : 12)

ถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น กำลังเกิดการเปลี่ยนแปลงขนานใหญ่ภายในประเทศทวีปยุโรปและทวีปอเมริกาเหนือ ด้วยความสำเร็จของการประดิษฐ์คิดค้นทางเทคโนโลยีสมัยใหม่ เกิดความเจริญทางวัตถุและความก้าวหน้าทางวิชาการมากมาย มีการประดิษฐ์เครื่องจักรไอน้ำ และเครื่องจักรต่างๆ มีการใช้รถไฟ เรือกลไฟในการขนส่งสินค้าและรับส่งคนโดยสาร มีการใช้โทรเลขในการสื่อสาร มีการพิมพ์และสิ่งประดิษฐ์แปลกใหม่มากมาย โดยเฉพาะอย่างยิ่งมีการตั้งโรงงานผลิตสินค้าด้วยเครื่องจักร ทำให้สามารถย่นระยะเวลาในการผลิตหลายเท่าตัว ก่อให้เกิดความต้องการหาแหล่งวัตถุดิบมาป้อนโรงงาน และต้องการตลาดจำหน่ายสินค้าจำนวนมากมายิ่งขึ้น ทั้งนี้เป็นผลให้เกิดยุคของการล่าอาณานิคมขึ้น ดินแดนห่างไกลความเจริญทางเทคโนโลยีสมัยใหม่และมีความอุดมสมบูรณ์ เช่น ประเทศในทวีปแอฟริกา และทวีปเอเชีย กลายเป็นเป้าหมายของประเทศมหาอำนาจ และประเทศไทยก็รวมอยู่ในดินแดนเหล่านั้นด้วย

ในตอนปลายรัชกาลที่ 3 ลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตกได้เริ่มคืบคลานเข้าสู่ดินแดนไทย อเมริกาและอังกฤษต่างก็ส่งคณะทูตเข้ามาเพื่อขอเจริญทางพระราชไมตรี ซึ่งแท้ที่จริงก็คือต้องการขอแก้ไขสนธิสัญญาการค้าที่ไทยเคยได้เปรียบอยู่ ต่อมาจึงมีการตกลงทำสัญญาค้าขายกับปอร์ตุเกสในปี พ.ศ. 2361 กับบริษัทยิสต์อินเดีย ใน พ.ศ. 2369 และกับสหรัฐอเมริกาในปี พ.ศ. 2376 (มุสดี และมานพ 2525 : 11) การทำสัญญาทางการค้าเหล่านี้ล้วนมีผลต่อความเปลี่ยนแปลงทั้งทางสังคม วัฒนธรรม ตลอดจนระบบเศรษฐกิจเดิมของไทย ด้วยบ้านเมืองเริ่มตื่นตัวที่จะปรับตัวให้ทันต่อความเจริญก้าวหน้าแบบใหม่นั้น

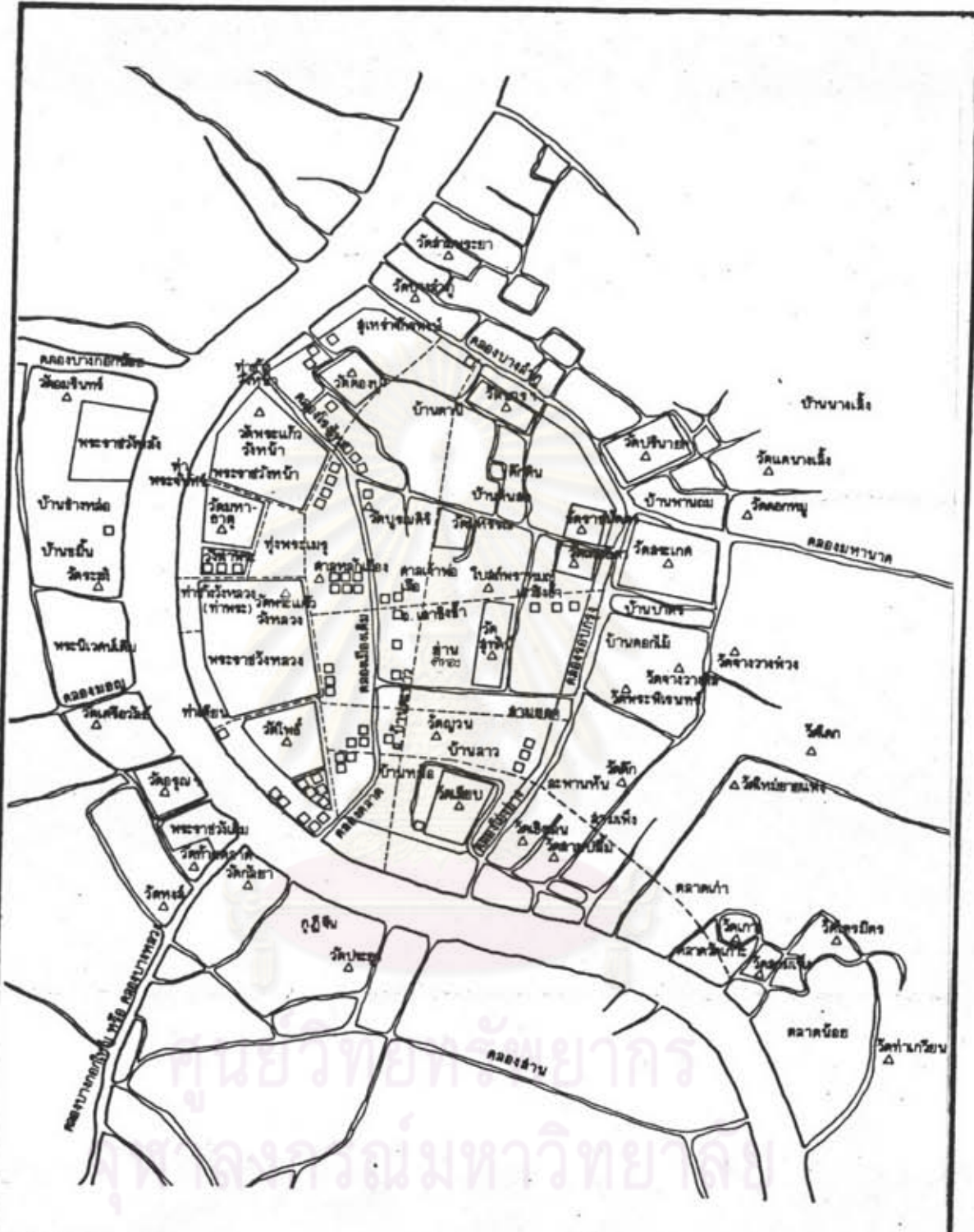
3.3.3 การตั้งถิ่นฐาน

3.3.3.1 บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาถึงคลองคูเมืองเดิม

ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์นี้ (แผนที่ 3.5) ศูนย์กลางเมืองจะอยู่ในพื้นที่บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันออกจนถึงเขตคลองคูเมืองเดิม อันเป็นที่ตั้งของพระราชวังหลวง บริเวณใจกลางพื้นที่ถัดขึ้นไปทางด้านเหนือเป็นที่ตั้งของพระราชวังหน้าบริเวณใต้ปากคลองโรงไหม ทั้งสองพระราชวังมีวัดภายในเขตพระราชฐาน นิยมเรียกคู่กันว่า วัดพระแก้ววังหลวง (วัดพระศรีรัตนศาสดาราม) และวัดพระแก้ววังหน้า (วัดบวรสถานสุทราวาส) และยังมีวัดพระเชตุพน (วัดโพธาราม) และวัดมหาธาตุ (วัดสลัก) ซึ่งเป็นวัดหลวงภายในพระอุโบสถ์ของพระราชวังทั้งสองตั้งอยู่ใกล้เคียง ทางด้านเหนือของพระราชวังหลวงเป็นที่ตั้งของศาลหลักเมืองและมีที่ว่างขนาดใหญ่ เรียกกันว่าทุ่งพระเมรุ ใช้เป็นที่ทำนาใกล้พระนคร บริเวณรายรอบพระราชวังมีวังพระราชโอรสและบ้านเสนาบดีตั้งอยู่อีกเป็นจำนวนมาก ก่อให้เกิดเป็นชุมชนขนาดใหญ่ตามมา เพราะที่ทำงานและที่อยู่อาศัยของข้าราชการมักจะต้องตั้งอยู่ใกล้เคียงกับวังเจ้านาย และภายในวังเจ้านาย จะมีข้าราชการ หรือบ้านของขุนนาง จะมีข้าทาสบริวารทำงานในครัวเรือนนับร้อยๆ คน ตามแต่ยศถาบรรดาศักดิ์ของท่านเจ้าของวังหรือเจ้าของบ้านดังกล่าว (ม.ร.ว. หน่งน้อย , ฌฬิศรและครุฑ 2525 : 525) นับได้ว่าที่นี่เป็นจุดเริ่มต้นของการขยายตัวของแหล่งชุมชนได้เป็นอย่างดี ซึ่งในระยะแรกชุมชนเจ้านายและข้าราชการ จะรวมตัวกันบริเวณท้ายพระราชวังจนถึงปากคลองตลาด บริเวณวังท่าพระ บริเวณถนนหลักเมืองซึ่งถือเป็นฝ่ายวังพระโอรสวังหลวง และวังริมถนนจักรวรรดิวังหน้า และบริเวณปากคลองโรงไหม ซึ่งเป็นวังฝ่ายวังหน้า ส่วนราษฎรทั่วไปตั้งบ้านเรือนและเรือนแพเกาะตัวหนาแน่นตามริมแม่น้ำและริมคลองเป็นส่วนใหญ่ โดยมีเรือแพเป็นพาหนะ (มุสดีและมานพ 2525 : 17) ตลาดใหญ่ที่สุดในบริเวณนี้คือตลาดท้ายสนมอยู่บริเวณท้ายพระบรมมหาราชวัง ในสมัยรัชกาลที่ 2 มีการขยายอาณาเขตพระราชวังลงมาทางใต้ จึงย้ายตลาดมารวมกับตลาดท่าเตียน

3.3.3.2 บริเวณริมสองฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา

แม้จะดูเหมือนว่า การสร้างพระนครใหม่จะให้ความสำคัญกับพื้นที่ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยามากกว่าทางฝั่งตะวันตก ซึ่งเห็นได้จากการสร้างกำแพงเมืองและป้อมปราการเฉพาะด้านเดียว แต่ก็คงเป็นในด้านของยุทธศาสตร์การป้องกันเมืองเป็นสำคัญ

<p>แผนที่ : สัญลักษณ์</p>	<p>แสดงการตั้งถิ่นฐานในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น</p>	<p>แผนที่ 3.5</p>
<p>□ พระราชวังและวัง △ ศาลน้ําดาบ = เส้นทางสัญจรทางน้ำ --- เส้นทางเดิน</p>	<p>ที่มา: จากการประมวลข้อมูลทางประวัติศาสตร์</p>	

การศึกษาจินตภาพกรุงรัตนโกสินทร์เพื่อการอนุรักษ์และพัฒนา

เพราะการตั้งถิ่นฐานของคนไทยซึ่งคุ้นเคยกับการอยู่ริมน้ำ จนได้รับสมญานามว่า "อารยธรรมชาว
น้ำ" นั้น (ดร.สุเมธ ชุมสาย 2525) ได้ยึดริม 2 ฝั่งลำน้ำเจ้าพระยาที่เปรียบเสมือนเป็นเส้น
เลือดใหญ่หล่อเลี้ยงเมืองเป็นที่ตั้งถิ่นฐานสำคัญพร้อมจะแพร่ขยายตัวขยายออกไปทั้งทางด้านเหนือ
และด้านใต้ของพระนครจนอาจกล่าวได้ว่าเป็นศูนย์กลางชุมชนที่แท้จริงของระยะต้นกรุงรัตนโก
สินทร์ทีเดียว

3.3.3.3 บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งธนบุรี

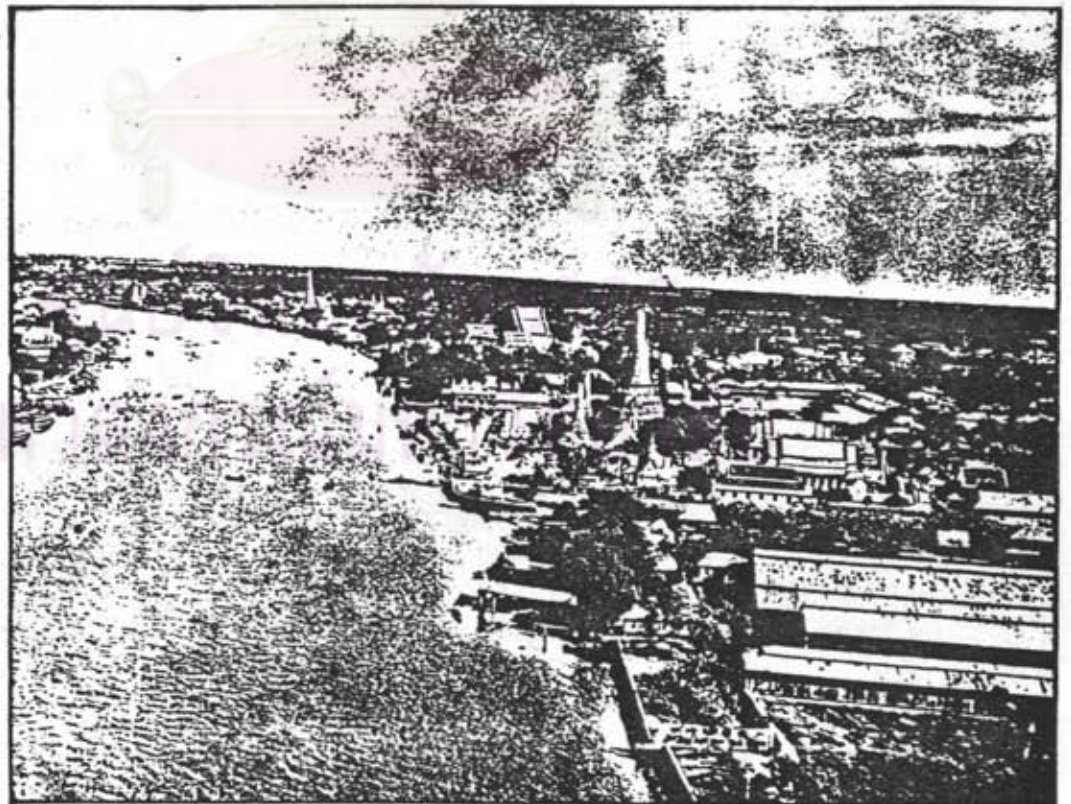
นอกจากนี้พื้นที่ทางฝั่งธนบุรีซึ่งมีคลองใหญ่น้อยแยกจากแม่น้ำเจ้าพระยาเข้าไป
หลายสาย เช่น คลองบางกอกน้อย คลองบางกอกใหญ่ (คลองบางหลวง) คลองมอญ คลองสาน
คลองบ้านสมเด็จฯ ฯลฯ ยังเป็นที่ตั้งของบ้านเรือน โดยเฉพาะเขตเมืองเดิมและตามริมคลอง
บางกอกใหญ่ และคลองบางกอกน้อยและคลองมอญ ยังคงเป็นที่อยู่อาศัยของข้าราชการและเสนา
บดีซึ่งรับราชการและตั้งบ้านเรือนกันมาตั้งแต่ครั้งกรุงธนบุรี (เกียรติ จิวะกุล และคณะ 2525 :
5) ประกอบกับพื้นที่ส่วนนี้ยังเป็นที่ตั้งของสถานที่สำคัญ หลายแห่ง ได้แก่ พระราชวังหลัง บริเวณ
ปากคลองบางกอกน้อย พระราชวังเดิมกรุงธนบุรี ปากคลองบางหลวง พระนิเวศน์เดิม ปาก
คลองมอญ วังเจ้านายบางพระองค์ เช่น วังสวนมั่งคุด วังบ้านปูน (ม.ร.ว.เน่งน้อย, ฌนิศร
และศรีณี 2525 : 177-201 , 206) รวมทั้งได้บูรณะปฏิสังขรณ์วัดต่างๆ ได้แก่ วัดอรุณราช
วราราม วัดโมลีโลกยาราม วัดระฆังโฆสิตาราม วัดอมรินทราราม วัดเครือวัลย์ (เนตรนภิศ,
ปิยนาก และ จุลทัศน์ 2525 : 19-29) จึงนับเป็นบริเวณเขตเมืองที่สำคัญแห่งหนึ่งในสมัยนี้
อย่างไรก็ตามการขยายตัวของพื้นที่นี้มันน้อยกว่าพื้นที่ฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยามาก เนื่อง
จากไม่ได้มีการส่งเสริมให้เกิดการขยายตัวของชุมชน การสร้างวังและบูรณะศาสนสถานต่างๆ
เป็นไปเท่าที่จำเป็น ยกเว้นวัดใกล้วังต่างๆ และการสร้างพระปรางค์ขนาดใหญ่ที่วัดอรุณราช
วรารามที่กระทำต่อเนื่องกันตั้งแต่รัชกาลที่ 2 - 4 จนกลายเป็นภูมิสัญลักษณ์สำคัญของกรุงเทพ
มหานครจนปัจจุบัน ความเจริญเติบโตของชุมชนฝั่งธนบุรีจึงเป็นไปในอัตราที่ช้ามาก

3.3.3.4 บริเวณระหว่างคลองคูเมืองเดิมกับคลองรอบกรุง

ทางด้านฝั่งพระนคร บริเวณรอบนอกคลองคูเมืองเดิมออกไปจนถึงคลองรอบ
กรุง ในสมัยแรกนี้เริ่มมีผู้คนมาตั้งหลักแหล่งกันมากขึ้น โดยเฉพาะบริเวณริมคลองต่างๆ ทั้งใน
และนอกกำแพงเมือง การปลูกสร้างวังพระราชโอรสยังคงจำกัดเขตอยู่เพียงภายในกำแพงเมือง

รูปที่ 3.2 วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

รูปที่ 3.3 ฝั่งตรงกันข้ามเป็นวัดอรุณราชวราราม

วังที่สำคัญ ได้แก่ วังริมบ่อมพระสมุเฑรุ วังริมบ่อมจักรเพชร ซึ่งถือเป็นวังรักษาพระนครทางทิศเหนือและทิศใต้ตามลำดับ ต่อมาในรัชกาลที่ 2 - 3 มีการสร้างวังเพิ่มเติม ที่สำคัญได้แก่ กลุ่มวังถนนมหาชัย เพื่อกำกับเส้นทางเข้าสู่พระนครด้านทิศใต้และชุมชนจีนสำเพ็ง กลุ่มวังถนนเฟื่องนคร วังบ้านหม้อ และกลุ่มวังริมประตูสำราญราษฎร์ เป็นต้น (ม.ร.ว.เน่งน้อย, ฌฬิศร และดุริณี 2525 : 201 - 203, 288 - 289) ซึ่งตำแหน่งที่ตั้งของวังดังกล่าวล้วนแต่เป็นแนวทางโน้มนำให้เกิดการขยายตัวของชุมชนให้เพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่อง นอกจากนี้เพื่อเสริมให้ชุมชนขยายตัวหนาแน่นขึ้นภายในพื้นที่พระนคร ได้ปรากฏการสร้างวัดใหม่ขึ้นถึง 6 วัด ได้แก่ วัดสุทัศน์เทพวราราม ซึ่งทรงสร้างขึ้นเพื่อให้เป็นวัดใหญ่กลางพระนคร (เนตรนภิศ, ปิยนาก และ จุลทัศน์ 2525 : 18) พร้อมๆ กับการสร้างโบสถ์พราหมณ์และเสาชิงช้าในบริเวณใกล้เคียงกัน และสร้างวัดชนะสงครามหรือวัดทองปู้ วัดบวรนิเวศวิหาร วัดราชนัคดาราม วัดเทพธิดาราม และวัดมหรณพาราม นอกจากนี้ยังมีการปฏิสังขรณ์วัดราชบูรณะ ซึ่งเป็นวัดเดิมครั้งกรุงศรีอยุธยาขึ้นด้วย กลุ่มบ้านไทยที่เริ่มเข้ามาตั้งบ้านเรือนในบริเวณนี้ได้แก่ ย่านบ้านหม้อบริเวณริมคลองตลาด บ้านคั่นสอบริเวณคลองหลอดวัดเทพธิดาราม และชุมชนข้างวัดสุทัศน์ ซึ่งเกิดขึ้นเนื่องด้วยมีการหล่อพระประธานวัดสร้างใหม่ ซึ่งมีหลายวัดในบริเวณนั้น จึงเกิดเป็นชุมชนทำการหล่อพระและผลิตทองคำเปลวปิดองค์พระ เรียกว่า "ย่านตีทอง" และน่าจะเป็นผลสืบเนื่องให้กลายเป็นแหล่งจำหน่ายเครื่องสังฆภัณฑ์มาจนปัจจุบันด้วย ในพื้นที่ส่วนนี้มีชุมชนของชาวต่างชาติซึ่งได้รับพระราชทานให้ตั้งหลักแหล่งกันมาตั้งแต่ครั้งกรุงธนบุรี เมื่อมีการย้ายพระนครข้ามฝั่งแม่น้ำมาจึงกลายเป็นชุมชนในเขตกำแพงพระนคร ได้แก่ บริเวณริมคลองคูเมืองเดิมด้านใต้มีชาวต่างชาติหลายกลุ่ม คือ พวกมอญที่สะพานมอญ พวกลาวที่ตำบลบ้านลาว พวกญวนที่บ้านญวนมีการสร้างวัดญวน (วัดทิพยวารี) เป็นศูนย์กลางชุมชน และพวกชาวจีนที่บ้านหม้อ และบริเวณสี่กั๊กเสาชิงช้า มีการสร้างศาลเจ้าบ้านหม้อและศาลเจ้าพ่อเสือไว้ในชุมชนตามลำดับ ทางด้านเหนือใกล้กับวัดทองปู้หรือวัดชนะสงครามเป็นกลุ่มของพวกแขกตานี มีสุเหร่าจักรพงษ์เป็นศูนย์กลางชุมชน สำหรับตลาดสำคัญ ได้แก่ ตลาดเสาชิงช้า ตลาดบ้านหม้อ ตลาดประตูผี และตลาดบางลำภู ซึ่งการตั้งถิ่นฐานของผู้คนในสมัยรัชกาลที่ 3 คงก่อให้เกิดเส้นทางเดินใหม่หลายสาย ที่สำคัญคือ ถนนประตูสามยอด จากวัดพระเชตุพนฯ ถึงประตูสามยอด และถนนบ้านตะนาว - ถนนบ้านหม้อ จากวัดบวรนิเวศ ผ่านวัดมหรณฯ เข้าเขตบ้านหม้อ ซึ่งคงเป็นแนวทางให้ตัดถนนเจริญกรุงและถนนเฟื่องนครขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4

3.3.3.5 บริเวณรอบนอกคลองรอบกรุง

นอกเขตคลองรอบกรุงออกไปในช่วงต้นรัตนโกสินทร์นี้ ยังคงเป็นเขตชานเมือง มีสภาพเป็นส่วนร่วมคร่อมเต็มไปด้วยต้นไม้ บริเวณที่ห่างไกลออกไปเป็นท้องไร่ท้องนา และที่รกร้างว่างเปล่า (มุสดี และ มานพ 2525 : 14) ปราภภูมิชุมชนนอกกำแพงเมืองบางจุดส่วนใหญ่อยู่อาศัยตามริมฝั่งคลองใกล้เคียงพระนครและวัดต่างๆ ซึ่งมีหลายวัด ได้แก่ วัดบางลำภู (วัดสังเวศวิศยาราม) วัดสามพระยาทางด้านเหนือ วัดปรีนายก วัดคอกหมู (วัดสีตาราม) วัดสระเกศ วัดพระนิเรนทร์ทางด้านตะวันออก วัดชัยชนะสงคราม หรือวัดตึก วัดเชิงเลน (วัดบิศรมิณูช) วัดสามปลื้ม (วัดจักรวรรดิราชาวาส) ทางด้านใต้ของพระนครซึ่งบริเวณที่มีชุมชนอยู่นานแน่นที่สุด บริเวณนอกเขตกำแพงพระนคร ได้แก่ ชุมชนของชาวจีนสำเเพง ซึ่งได้อาศัยอยู่ริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาด้านใต้ของพระนคร ตั้งแต่วัดสามปลื้ม (วัดจักรวรรดิฯ) ลงมาจนถึงวัดสามเเพง (วัดปทุมคงคา) ชาวจีนเหล่านี้ได้ทำการค้าขาย กิจการเจริญรุ่งเรือง ชุมชนยิ่งขยายตัวขึ้นไปจนถึงคลองโอง่าง และลงไปทางด้านใต้เลียบริมแม่น้ำจนถึงบ้านทวาย (เกียรติ จิวะกุล และคณะ 2525 : 11) ความหนาแน่นของชุมชนชาวจีนที่สำเเพงนี้เป็นบริเวณที่หนาแน่นที่สุดของพระนครในขณะนั้น อีกบริเวณหนึ่งซึ่งน่าจะเริ่มก่อตัวเป็นชุมชนชุมชนขึ้น คือ ริมคลองมหานาค ตั้งแต่ปากคลองมหานาคต่อกับคลองรอบกรุงข้างวัดสระเกศ ซึ่งจากวัตถุประสงค์ของการขุดคลองในตอนต้นรัชกาลที่ 1 ก็เพื่อให้เป็นที่ราษฎรเล่นสัควาในฤดูน้ำหลาก เช่นเดียวกับคลองมหานาคในสมัยกรุงศรีอยุธยา พร้อมทั้งพระราชทานนามประตูเมืองที่จะออกจากพระนครสู่พื้นที่บริเวณนี้ว่า "ประตูสำราญราษฎร์" ความต่อเนื่องของการสร้างวัดสุทัศน์ฯ ให้เป็นศูนย์กลางพระนคร การสร้างโบสถ์พรหมณ์และเสาชิงช้าล้วนแต่อยู่บนเส้นทางถนนเสาชิงช้า ซึ่งเป็นถนนสายสำคัญ ออกสู่ประตูสำราญราษฎร์ และการกำหนดศูนย์สันทนาการที่คลองมหานาค วัดสระเกศ น่าจะเป็นนโยบายการขยายชุมชนให้กระจายตัวสู่พื้นที่นี้มากขึ้น และนับเป็นความสำเร็จ เห็นได้จากในสมัยรัชกาลที่ 2 - 3 มีการสร้างวัดขนาดใหญ่ ได้แก่ วัดปรีนายก วัดเทพธิดาราม วัดราชินีผดุง รวมถึงการสร้างภูเขาทองวัดสระเกศที่มีความใหญ่โต สูงเด่นเป็นสง่า กลายเป็นภูมิสัญลักษณ์คู่บ้านคู่เมืองจนปัจจุบัน แสดงถึงว่าบริเวณนี้ต้องมีชุมชนอยู่กันอย่างมากมายและส่วนใหญ่คงจะเป็นคนไทยในพุทธศาสนา แหล่งชุมชนที่สำคัญและน่าสนใจในบริเวณนี้ ได้แก่ บ้านพานถม บ้านบาตร บ้านดอกไม้ และบ้านนางเลิ้ง

รูปที่ 3.4 ภูเขาทอง ภูมิสัญลักษณ์ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

3.4 ยุคสยามใหม่ พ.ศ. 2394 - 2488 (รัชกาลที่ 4 - สงครามโลกครั้งที่ 2)

3.4.1 พื้นที่และประชากร

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชย์นั้นมิใช่ประชากรเพิ่มมากขึ้นกว่าเมื่อแรกสร้างพระนครหลายเท่า แต่ไม่มีเอกสารระบุจำนวนประชากรของกรุงเทพฯ ในช่วงนั้น ทราบแต่เพียงว่าถึงสมัยต้นรัชกาลที่ 5 ประชากรกรุงเทพฯมีถึงประมาณ 4 แสนคนเศษ และในช่วงปลายรัชสมัยของพระองค์ คือ ในราว พ.ศ. 2443 กรุงเทพฯ มีพลเมืองเพิ่มเป็น 6 แสนคน (มุสดีและมานพ 2525 : 117) สำหรับประชากรทั้งประเทศ เอกสารครอฟอร์ด (The Crawford Papers 1915 : 102) ซึ่งให้ข้อมูลใกล้เคียงกับหนังสือราชอาณาจักรและพลเมืองสยามระบุว่ามิใช่ประชากรราว 6 ล้านคน โดยอ้างอิงตัวเลขประชากรของปีลเลอกัวซ์ (Sir John Bowring 1969 : 6 - 7) นั่นคือประชากรทั้งประเทศคงมีประมาณ 5 - 6 ล้านคน

ในปีแรกของรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ ใน พ.ศ. 2394 โปรดฯให้มีการขยายเขตพระนคร โดยการขุดคลองเป็นคูเมืองขึ้นอีกชั้นหนึ่ง ถัดออกไปทางด้านตะวันออกของคลองรอบกรุง ในแนวที่คล้ายขนานกันไป โดยปากคลองทางทิศเหนือเริ่มตั้งแต่ริมวัดเทวราชกุญชร ตัดผ่านคลองมหานาคไปทะลุออกแม่น้ำเจ้าพระยาอีกครั้งทางทิศใต้ที่ริมวัดแก้วแจ่มฟ้า (เดิม) แล้วเสร็จใน พ.ศ. 2395 คลองกว้าง 10 วา ลึก 6 ศอก ยาว 137 เส้น 10 วา พระราชทานนามว่า "คลองผดุงกรุงเกษม" ในกรณีนี้อำเภอเขตของกรุงรัตนโกสินทร์เฉพาะตัวพระนครมีพื้นที่เพิ่มขึ้นอีกประมาณ 1 เท่าตัว หรือประมาณ 5,552 ไร่ (กรมศิลปากร 2525 : 54 - 57) คูเมืองที่ขุดใหม่นี้ไม่มีการก่อกำแพงเมืองเลียบแนวคูเมืองเพื่อป้องกันข้าศึกศัตรูดังเช่นในอดีต แต่ได้มีการสร้างป้อมปราการเพื่อคอยระวังเหตุร้ายตามแนวคลองและข้ามไปสร้างที่ฝั่งธนบุรี 1 ป้อม รวมทั้งหมด 8 ป้อม คลองผดุงกรุงเกษมนับเป็นคลองคูเมืองคลองสุดท้ายของไทย ทั้งนี้เพราะนับตั้งแต่รัชกาลนี้เป็นต้นไป ประเทศที่จะเป็นศัตรูของไทยไม่ใช่ประเทศในเอเชีย ซึ่งมีรูปแบบการรบและกำลังอาวุธทัดเทียมกับประเทศไทยอีกแล้ว แต่เป็นประเทศมหาอำนาจตะวันตก เช่น อังกฤษ หรือ ฝรั่งเศส ที่กำลังแข่งขันกันแสวงหาอาณานิคมในทวีปเอเชีย หลายประเทศถูกคุกคามและตกอยู่ใต้การปกครองของมหาอำนาจเหล่านั้นแล้ว รวมทั้งพม่าและญวน ด้วยความได้เปรียบในด้านกำลัง อาวุธ ตลอดจนเทคโนโลยีที่ทันสมัยและมีประสิทธิภาพกว่า การขุดคลองคูเมือง สร้างป้อมปราการไม่มีความจำเป็นและ

ไม่มีประโยชน์อีกต่อไป เมื่อต้องเผชิญกับศัตรูในรูปแบบใหม่นี้ การนำประเทศให้รอดพ้นจากการเป็นอาณานิคมของต่างชาติได้ ก็ด้วยวิธีดำเนินนโยบายต่างประเทศที่รอบคอบ ระมัดระวังและประนีประนอมตามเหตุการณ์เท่านั้น (ปิยนาก , ดวงพรและสุวัฒนา 2525 : 28 - 29) ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 5 บ้านเมืองเจริญขึ้นอย่างรวดเร็ว ประชากรเพิ่มมากขึ้นดังกล่าวแล้ว เมืองขยายออกไปทุกทิศทุกทาง โดยเฉพาะทางด้านเหนือของพระนคร ซึ่งโปรดฯให้มีการสร้าง "พระราชวังดุสิต" เป็นที่ประทับ รวมทั้งสร้างวังพระราชทานพระราชโอรส พระราชธิดา อีกหลายวัง ส่วนใหญ่จะอยู่บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาและริมคลองผดุงกรุงเกษม ซึ่งถือเป็นเขตชานเมือง บรรยากาศร่มรื่น บ่อนที่มีอยู่ริมฝั่งคลองกลายเป็นเครื่องกีดขวางการขยายเมืองจึงถูกรื้อออก ทั้งยังนำอิฐที่ได้ไปใช้ในงานก่อสร้างต่างๆ ด้วย เขตเมืองในสมัยนี้กว้างขวางออกไปถึงประมาณ 8,330 ไร่ (สำนักผังเมือง 2509 : 28 - 31) (แผนที่ 3.6)

ตาราง 3.1 แสดงจำนวนประชากรและพื้นที่กรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2394-2480

พ.ศ.	ประชากร	พื้นที่	
		ไร่	ตร.กม.
พ.ศ. 2394	*	5,552	8.88
ต้นรัชกาลที่ 5	4 แสนคน	*	*
พ.ศ. 2443	6 แสนคน	8,330	13.3
พ.ศ. 2480	890,453	61,736.25	98.77

* ไม่มีข้อมูลที่แน่นอน

3.4.2 สถาปalingคมและเศรษฐกิจ

การแผ่ขยายลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตก ซึ่งเริ่มคุกคามประเทศไทยมาตั้งแต่ตอนปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น เป็นผลให้รัฐบาลตั้งแต่สมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต้องดำเนินนโยบายผ่อนปรนต่อประเทศมหาอำนาจตะวันตก ในขณะเดียวกัน ก็ทรงเริ่มปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยตามแบบตะวันตก ทั้งนี้เพื่อให้สามารถดำรงรักษา

แผนที่ : อาณาเขตกรุงรัตนโกสินทร์ยุคสมัยใหม่
สัญลักษณ์

แผนที่ 3.6

ที่มา : กรมแผนที่ทหาร

การศึกษาจินตภาพกรุงรัตนโกสินทร์เพื่อการอนุรักษ์และพัฒนา

ไว้ซึ่งเอกราชของประเทศ เริ่มด้วยในสมัยรัชกาลที่ 4 ทรงยอมทำสนธิสัญญา เบาริง (Bowring) กับประเทศอังกฤษใน พ.ศ. 2398 และสนธิสัญญาแบบเดียวกันกับประเทศตะวันตกอื่น ๆ สาระสำคัญตามสัญญาเหล่านี้ทำให้ไทยต้องเปิดประตูการค้าเสรี และต้องส่งข้าวออกจำหน่ายตามความต้องการของตลาดต่างประเทศ (ปิยนถ, ดวงพรและสุวัฒนา 2525 : 45, 49) การค้าขายเจริญรุ่งเรืองขึ้น มีเรือต่างชาติเข้ามาในกรุงเทพฯ และพ่อค้าในกรุงเทพฯ แต่งเรือออกไปค้าขายกับต่างประเทศมากอย่างไม่เคยปรากฏมาก่อน ท่าเรือกรุงเทพฯ คึกคักคับคั่งด้วยเรือแพ จนต้องมีการออกกฎหมายท้องน้ำควบคุมการเดินเรือใหญ่ในลำน้ำ และเป็นครั้งแรกที่มีการออกพระราชกำหนดยอมรับกรรมสิทธิ์ที่ดินส่วนบุคคล การซื้อขายที่ดินแพร่หลายกว้างขวาง เนื่องจากที่ดินมีราคาถูกลง ชาวต่างประเทศเองก็มีสิทธิ์ซื้อหรือเช่าที่ดินได้ ในบริเวณนอกกำแพงพระนครออกไป 200 เส้น แต่ยังคงอยู่ในระยะเดินทางด้วยเรือแจวหรือเรือพาย 24 ชั่วโมง จากกำแพงพระนคร สำหรับภายในพระนครและนอกกำแพงพระนครรัศมี 200 เส้น ผู้ซื้อจะต้องอาศัยอยู่ในเมืองไทยอย่างน้อย 10 ปี หรือเสนาคติเป็นผู้อนุญาต ชาวต่างประเทศเริ่มนำเงินเข้ามาลงทุนทำการค้า การอุตสาหกรรม เช่น ตั้งโรงสีข้าว โรงเลื่อยด้วยเครื่องจักรไอน้ำ อู่ต่อเรือ และบริษัทห้างร้านต่างๆ ซึ่งส่วนใหญ่จะตั้งอยู่ริมแม่น้ำ ใต้ปากคลองผดุงกรุงเกษม และปากคลองสานลงไป (ผุสดีและมานพ 2525 : 68 - 69, 80) เมืองไทยในสมัยนี้เจริญรุ่งเรืองคั่งขึ้นมาก ดังปรากฏในพงศาวดารฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (2504 : 41) ว่า

...พระนครก็สมบูรณ์รุ่งคั่งด้วยสมบัติ ฝนก็ตกตามฤดู ลูกค้าวานิช มาตั้งห้างค้าขายสิ่งของต่างๆ ที่ไม่เคยเห็นก็ได้เห็น ของที่ไม่เคยมีก็มีขึ้น และลูกค้านานาประเทศเข้ามาค้าขายซื้อเอาออกไปปีหนึ่งก็ 300 ลำ บางปีก็ถึง 400 ลำ ราษฎรก็ได้ขายทั่วไปแก่ลูกค้านานาประเทศเป็นจำนวนข้าวออกไปปีหนึ่งก็ถึง 80,000 เกวียนบ้าง 80,000 เกวียนเศษบ้าง และภาษีฝิ่นก็เก็บได้ปีละ 6,000 ชั่ง 7,000 ชั่ง เงินทำนาก็ถึง 4,000 ชั่ง 5,000 ชั่ง ราษฎรก็ได้มั่งมีเงินทองขึ้นทุกแห่งทุกตำบล...

ชาวต่างประเทศเริ่มเข้ามาอยู่ในเมืองไทยมากขึ้นตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 เนื่องด้วยทรงว่าจ้างเข้ามารับราชการและถวายพระอักษรพระราชโอรสพระราชธิดาในพระบรมมหาราชวัง เพื่อเป็นการพัฒนาประเทศและส่งเสริมการศึกษาแบบตะวันตก ทรงส่งนักเรียนไทยไปศึกษาต่างประเทศ และศึกษาจากมิชชันนารีอเมริกันบ้าง ในเวลานั้นมีชาวยุโรปและอเมริกันเข้ามารับราชการในกรุงเทพฯ ถึง 84 คน และเพิ่มเป็น 247 คนในรัชกาลที่ 5 (ละอองทอง อัมรินทร์รัตน์ 2512 : 123) นอกจากนี้ยังมีพ่อค้าวานิช รวมทั้งกงสุลที่เข้ามาพิทักษ์รักษาผลประโยชน์ของประ

เทศตนและให้ความคุ้มครองแก่คนในบังคับ การที่มีชาวต่างประเทศเข้ามา มากนี้ ช่วยกระตุ้นให้ รัฐบาลเร่งปรับปรุงพระนครให้เจริญขึ้น สะดวกสบายขึ้น เพื่อผลแห่งความพอใจของเหล่าชาวต่าง ประเทศ (กรมศิลปากร 2525 : 57) ในการนี้ได้เริ่มมีการขุดคลองและการตัดถนนที่กว้าง ขวาง และแข็งแรงได้มาตรฐานกว่าถนนดินหรือถนนอิฐแต่เดิม ได้แก่ คลองและถนนตรง (ถนน พระราม 4) ตั้งแต่ทุ่งวัวลำพองริมคลองผดุงกรุงเกษมฝั่งนอกลงไปถึงคลองพระโขนง ถนน เจริญกรุง (New Road) ตั้งแต่วัดพระเชตุพนฯ ผ่านสามเพ็ญ บางรัก ไปสิ้นสุดที่บางคอแหลม ตามคำร้องขอของกลุ่มกงสุล คลองและถนนสีลมทางด้านใต้ของพระนคร ทั้งยังโปรดฯ ให้ทำ การปรับปรุงถนนสายสำคัญ ที่มีอยู่ ได้แก่ ถนนบำรุงเมือง (ถนนเสาชิงช้าเดิม) และถนนเพ็ญ นคร (ถนนบ้านตะนาวและถนนบ้านหม้อเดิม) ให้ทันสมัยขึ้น พร้อมกันนั้นก็ได้มีการสร้างตึกแถว ห้างแถว และร้านโรงต่างๆ ริม 2 ฝากถนนเพื่อการค้า ย่านการค้าซึ่งแต่ก่อนอยู่ตามริมแม่น้ำลำ คลองได้เริ่มก่อตัวขึ้นที่ริมถนนประปราย (กรมศิลปากร 2525 : 57-62) แต่อย่างไรก็ตาม สถานการณ์ต่างๆ ไม่ทำให้วิถีการค้าเนินชีวิตของคนไทยเปลี่ยนแปลงไปมากนัก (ปิยนถ นีโครธา 2514 : 300)

ในด้านของการปรับปรุงประเทศในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่ หัว (พ.ศ. 2411-2453) นับเป็นการเข้าสู่ยุคสยามใหม่ (New Siam) อย่างเต็มตัว พระ องค์เสด็จประพาสประเทศใกล้เคียง เช่น สิงคโปร์ อินเดีย รวมทั้งประเทศยุโรปถึง 2 ครั้ง ทรงนำแบบอย่างอันดีงามต่างๆ มาปรับปรุงเพื่อวางรากฐานความเจริญของประเทศในทุกๆ ด้าน เช่น ในด้านการศึกษา ทรงส่งพระราชโอรสและนักเรียนไทยไปศึกษาต่อต่างประเทศ เพื่อให้มี ความรู้ความคิดกว้างขวางและรู้จักวัฒนธรรมของชาวตะวันตก ทรงตั้งโรงเรียนหลวงสำหรับ ราษฎรได้ศึกษาเล่าเรียน ทรงตั้งกระทรวงธรรมการปรับปรุงหลักสูตรและขยายงานทางด้าน การศึกษาอย่างกว้างขวาง ในด้านการปกครองทรงจัดระเบียบการบริหารราชการแผ่นดินใหม่ โดย แบ่งการปกครองเป็นกระทรวง ทบวง กรม ทำให้มีหน่วยงานทางราชการเกิดขึ้นมากมาย เช่น กระทรวงกลาโหม กระทรวงนครบาล (มหาดไทย) กระทรวงต่างประเทศ ทรงจัดกฎหมาย ลักษณะต่างๆ มีการประกาศใช้กฎหมายเกี่ยวกับการสุขาภิบาลขึ้นเป็นครั้งแรก รวมทั้งประกาศ กฎหมายเกี่ยวกับการเลิกทาส จนกระทั่งเลิกทาสได้สำเร็จโดยละมุนละม่อม สำหรับในด้าน ของการสาธารณสุขมีการขุดคลอง ตัดถนนใหม่มากมาย ทรงเริ่มกิจการไฟฟ้า การประปา การติดต่อสื่อสาร สร้างโรงพยาบาล รวมทั้งขยายงานด้านการแพทย์และสุขาภิบาล สมัยนี้จึง เกิดประดิษฐกรรมอันเป็นผลจากเทคโนโลยีสมัยใหม่เข้ามาใช้ในประเทศมากมาย เช่น รถไฟ รถยนต์ ไฟฟ้า โทรเลข โทรศัพท์ เครื่องจักรและสิ่งก่อสร้าง มีชาวต่างประเทศเข้ามาเปิดห้าง

ร้านขนาดใหญ่ จำหน่ายเสื้อผ้าอาภรณ์ เครื่องเรือน เครื่องใช้ของยุโรปมากมาย ส่งผลต่อชีวิตทางสังคมของคนชั้นสูงในเมืองหลวงให้เปลี่ยนแปลงไปจากเดิม ทั้งในด้านวัฒนธรรม การแต่งกาย การดนตรี การกีฬา และรูปแบบของอาคาร เกิดมีสถานที่พบปะสังสรรค์ภายในชุมชนนอกเหนือไปจากตลาดและวัด เรียกว่า "สโมสร" นอกจากนี้ขุนนางคหบดีเริ่มนิยมการตากอากาศ พักผ่อนหย่อนใจ ซึ่งมักจะใช้เรือแพส่วนบุคคลริมแม่น้ำเจ้าพระยา เนื่องจากสมัยนั้นยังไม่มีสวนสาธารณะ ความแตกต่างของชนชั้นทางสังคมสมัยเลิกทาสแปรเปลี่ยนไปเป็นกลุ่มขุนนาง คหบดีผู้มีฐานะสูง กับราษฎรทั่วไป ซึ่งยังคงมีชีวิตประจำวันแบบดั้งเดิม (ผลดี และมานพ 2525 : 115-117, 410)

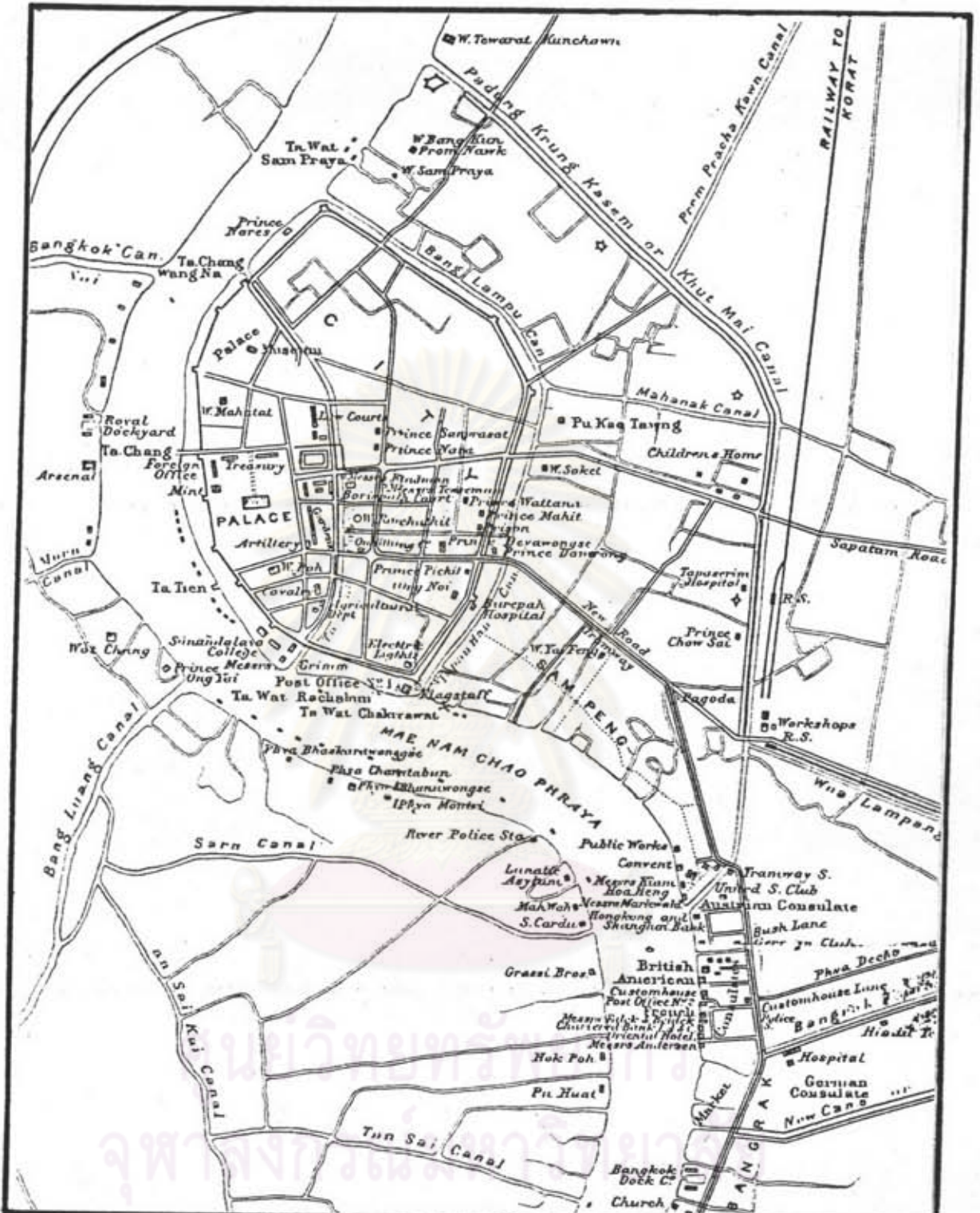
ใน พ.ศ. 2457-2461 ซึ่งตรงกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น เกิดสงครามโลกครั้งที่ 1 ขึ้น ไทยเข้าร่วมสงครามกับฝ่ายสัมพันธมิตรและเป็นฝ่ายชนะ ทำให้ไทยได้รับการยกย่องให้มีสิทธิ์เท่าเทียมกับประเทศสัมพันธมิตร ได้เข้าไปมีบทบาทในองค์การสันนิบาตชาติ และมีโอกาสแก้ไขสนธิสัญญากับประเทศยุโรปที่ไทยเคยเสียเปรียบอยู่ อันส่งผลดีทั้งด้านเศรษฐกิจและสังคม ไทยได้รับเสรีภาพในการเก็บภาษีศุลกากร ทำให้รัฐบาลมีรายได้เพิ่มขึ้น นอกเหนือไปจากการค้าขายกับต่างประเทศ ซึ่งเป็นที่มาของรายได้รัฐแหล่งใหญ่ มีการกู้ยืมเงิน และการลงทุนจากต่างประเทศ สินค้าออกที่สำคัญยังคงเป็นผลผลิตจากการเกษตร เช่น ข้าว ไม้สัก ดีบุก สินค้าเข้าเป็นสินค้าสำเร็จรูปจำพวก เครื่องอุปโภค บริโภค และสินค้าฟุ่มเฟือยจากยุโรป และอเมริกา อย่างไรก็ตาม แม้ว่าขณะนั้นดุลย์การค้าของไทยจะได้เปรียบ แต่การค้าทั้งภายในและระหว่างประเทศ อยู่ในมือของชาวจีนและชาวยุโรปเป็นส่วนใหญ่ ผลกำไรจึงตกอยู่ในมือของชาวต่างประเทศ ถึงในช่วงปลายรัชกาลรัฐบาลประสบกับปัญหาเศรษฐกิจ โดยเฉพาะปัญหาการคลังของประเทศ (ผลดีและมานพ 2525 : 263)

ในด้านการศึกษา มีการปรับปรุงและขยายการศึกษาไปทั่วประเทศ รวมทั้งส่งนักเรียนไทยไปศึกษาต่อมากขึ้น และเริ่มมีนักเรียนไทยสำเร็จการศึกษาเดินทางกลับมารับราชการแทนชาวต่างประเทศมากขึ้นเป็นลำดับ การว่าจ้างชาวต่างประเทศทำงานตั้งแต่รัชกาลนี้จึงลดลง ทางด้านบริการสาธารณะ โปรดฯ ให้สร้างสถานเสาวภา โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ โรงพยาบาลสามเสน (วชิระพยาบาล) จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย โรงไฟฟ้าสามเสน สถานีหัวลำโพง เริ่มเปิดให้มีการจำหน่ายน้ำให้แก่ประชาชน กำหนดเขตสุขาภิบาล ซึ่งเป็นเขตที่มีการควบคุมการก่อสร้างอาคาร ถนน ล้ำคลอง และควบคุมรักษาความสะอาดในเขตชุมชนหนาแน่น โดยแบ่งการประกาศเขตเป็น 3 ระยะ ตามกำลังงบประมาณ เริ่มจากใจกลางพระนครออกไปก่อน คือ

- ระยะแรก ตั้งแต่แนวฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา ถึงคลองไฉ่ฉ่าง-บางลำภู (คลองรอบกรุง)
- ระยะที่สอง (พ.ศ. 2459) ขยายเขตสุขาภิบาลออกไปเป็นตั้งแต่แนวฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา ถึงคลองผดุงกรุงเกษม
- ระยะที่สาม (พ.ศ. 2466) ขยายเขตสุขาภิบาลออกไปอีกจนถึงปากคลองสามเสน ลงไปถึงถนนสาทรใต้ (มุสดีและมานพ 2525 : 183-186)

เมื่อถึงรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2468-2477) ระบบเศรษฐกิจของประเทศก็เข้าไปผูกพันกับเศรษฐกิจโลก ทำให้รัฐบาลต้องเผชิญกับปัญหาเศรษฐกิจตลอดเวลา โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อเกิดวิกฤตการณ์เศรษฐกิจตกต่ำทั่วโลกใน พ.ศ. 2473-2474 ในปี พ.ศ. 2475 ได้เกิดการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญยิ่งในประวัติศาสตร์ไทย คือ มีการเปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชมาเป็นระบอบประชาธิปไตย นับเป็นจุดเริ่มของการเปลี่ยนแปลงทั้งในด้านการปกครอง เศรษฐกิจ และสังคม รวมทั้งในด้านปรัชญาทางการเมือง การศึกษา และทางความคิด ฐานะทางเศรษฐกิจและสภาพในสังคมระหว่างราษฎรทั่วไปกับผู้มีฐานะดีเริ่มแตกต่างกันชัดเจนยิ่งขึ้น อย่างไรก็ตาม รัฐบาลใหม่มุ่งสนใจในด้านการเมืองและการปกครองเป็นสำคัญ รูปลักษณ์ของเมืองในช่วงนี้จึงไม่เปลี่ยนแปลงไปมากนัก (มานพ พงศทัต 2525 : 229) ต่อมาในช่วง พ.ศ. 2482-2488 เกิดสงครามโลกครั้งที่ 2 ระหว่างฝ่ายพันธมิตร คือ ประเทศอังกฤษ ฝรั่งเศส สหรัฐอเมริกา และรัสเซีย กับฝ่ายอักษะ คือ ประเทศเยอรมัน อิตาลี และญี่ปุ่น ช่วงแรกไทยวางตัวเป็นกลาง แต่ได้รับความกดดันจนต้องเข้าสู่สงครามในฝ่ายประเทศญี่ปุ่น กรุงเทพฯ ถูกทิ้งระเบิดในช่วง พ.ศ. 2485-2487 เสียหายอย่างหนัก ส่งผลกระทบต่อสภาพเศรษฐกิจและการเปลี่ยนแปลงสภาพที่อยู่อาศัยของชาวกรุงเทพฯ หลังช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 โดยตรง ดังจะกล่าวถึงต่อไป (มุสดี และมานพ 2525 : 263-265, 407)

ในด้านโครงข่ายการคมนาคมในยุคลสยามใหม่นี้ ระยะแรก คือ ช่วงรัชกาลที่ 4 ถึงรัชกาลที่ 5 การสัญจรทางน้ำยังคงความสำคัญอยู่ดังเดิม การขุดคลองผดุงกรุงเกษมในตอนต้นรัชกาลที่ 4 แม้ว่าจะขุดเพื่อวัตถุประสงค์การขยายและการป้องกันเมืองเป็นสำคัญ แต่ภายหลังก็ได้ให้ประโยชน์ทางด้านคมนาคมและการค้าขายมากกว่า และในสมัยรัชกาลที่ 5 ก็ได้มีการขุดคลองใหม่และขุดซ่อมคลองเก่าหลายสาย เช่น คลองสวัสดิ์เปรมประชากร คลองสามเสน คลองบางขุนพรหม คลองวัดพิเรนทร์ คลองวัดจักรวรรดิ คลองวัดสามจีน คลองบ้านดอกไม้ คลองวัดโสมนัส และคลองวัดตรอกเต้า เป็นต้น (ปิยนาก, ดวงพร และสุวิธนา 2525 : 29, 89)

แผนที่ : กรุงเทพมหานครหรือนครเวนิสตะวันออก
(VENICE OF THE EAST) พ.ศ. 2431

แผนที่ 3.7

สัญลักษณ์

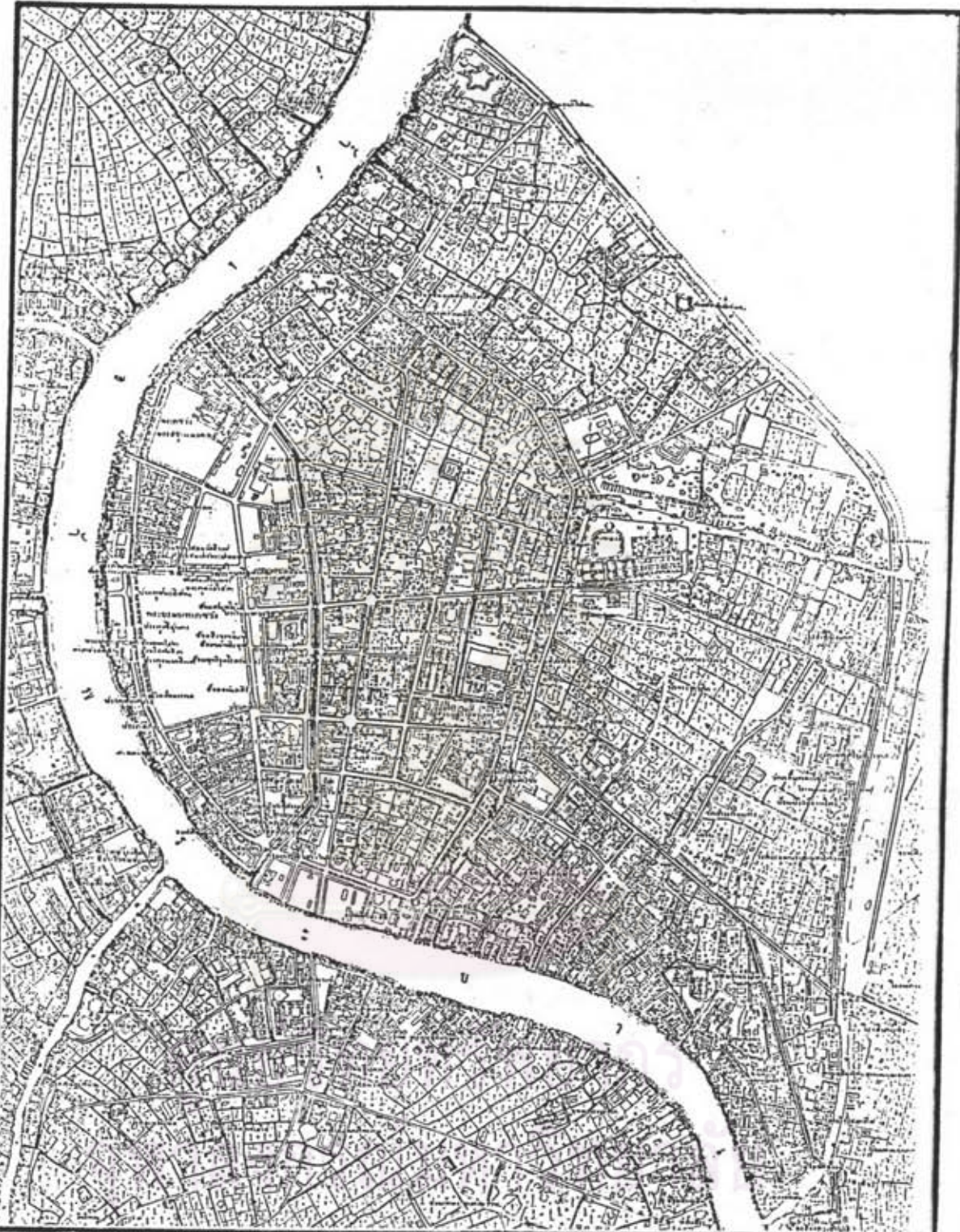
ที่มา : กรมแผนที่ทหาร

การศึกษาจินตภาพกรุงรัตนโกสินทร์เพื่อการอนุรักษ์และพัฒนา

โครงข่ายคลองประสาธน์อย่างเป็นระบบทั่วถึงทั้งพื้นที่ ถึงขนาดมีผู้เปรียบเทียบว่ากรุงรัตนโกสินทร์ คือ "นครเวนิสตะวันออก" (Venice of the East) ที่เดียว สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงพระราชทานภาพเขียนนิพนธ์บรรยายสภาพการคมนาคมในยุคนั้นว่า "...การไปมาในกรุงเทพฯ สมัยนั้น ถนนหนทางยังมีน้อย รถก็มีแต่ของหลวง ยังใช้เรือกันทั้งนั้น บ้านคนตาบอดอยู่ใกล้ถนนเจริญกรุงที่เชิงสะพานเหล็ก (ดำรงสถิตย์) ก็ยังต้องใช้เรือ..." (อ้างถึงใน นิจ วิทยุระนันท์ และคณะ 2525 : 23)

เส้นทางสัญจรทางบกในระยะนี้เริ่มปรากฏขึ้นบ้าง ทั้งในรูปของคลองคูขนานไปกับถนน ได้แก่ คลองและถนนตรง (ถนนพระราม 4 ปัจจุบัน) คลองและถนนลัด ในสมัยรัชกาลที่ 4 คลองและถนนสาร คลองและถนนราชดำริ ในสมัยรัชกาลที่ 5 และถนนแบบใหม่ที่ตัดหรือขยายถนนเก่าขึ้นโดยเฉพาะ ให้มีความกว้าง แข็งแรง ได้มาตรฐานขึ้น นับเป็นถนนที่ทันสมัย มีท่อระบายน้ำและไม่รกรุงรังเช่นแต่ก่อน ในสมัยรัชกาลที่ 4 ได้แก่ ถนนเจริญกรุง ถนนบำรุงเมือง ถนนเฟื่องนคร ในสมัยรัชกาลที่ 5 คือ ถนนเลียบกำแพงพระบรมมหาราชวัง ได้แก่ ถนนหน้าพระลาน (ถนนท่าช้างวังหลวงเดิม) ถนนสนามไชย (ถนนจักรวรรดิวังหลวงเดิม) ถนนท้ายวัง และถนนมหาธาตุ ถนนเลียบคลองคูเมืองเดิม ได้แก่ ถนนราชินี และถนนอัษฎางค์ ถนนเลียบกำแพงพระนคร ได้แก่ ถนนพระอาทิตย์ ถนนพระสุเมรุ ถนนมหาไชย และถนนจักรเพชร อย่างไรก็ตามถนนในระยะแรกนี้ราษฎรทั่วไปแทบจะไม่ได้ใช้ประโยชน์ในชีวิตประจำวันเลย ผู้ที่จะใช้กันบ้างก็มีแต่บุคคลชั้นสูงและชาวต่างประเทศที่มีรถยนต์ หรือรถม้าใช้เท่านั้น (ปิยนาก, ดวงพร และสุวัฒนา 2525 : 126) นอกจากนี้ ยังเป็นผลให้เริ่มมีการรื้อแนวกำแพงเมือง และป้อมปราการที่ขวางแนวถนนใหม่ และทำให้เมืองขาดความต่อเนื่องระหว่างภายในและภายนอกกำแพงลงเป็นลำดับ เช่น ประตูท่าพระ และแนวกำแพงเมืองด้านตะวันตกเพื่อตัดถนนมหาธาตุ ป้อมจักรเพชรและแนวกำแพงเมืองเพื่อตัดถนนจักรเพชร และบางแห่งประตูก็พังลงมาเองเพราะความเก่าแก่ เช่น ประตูสะพานหัน จึงรื้อทิ้งไป ซึ่งการรื้อกำแพงและป้อมปราการพระนครที่สร้างมาตั้งแต่ครั้งสร้างกรุงฯ นี้ ดำเนินมาจนถึงสมัยรัชกาลที่ 7 รัฐบาลจึงเริ่มเห็นความสำคัญที่จะอนุรักษ์โบราณสถานของชาติไว้ ซึ่งขณะนั้นคงเหลือเพียงป้อมพระสุเมรุ ป้อมมหาเทพ กำแพงและประตูเมืองหน้าวัดบวรนิเวศน์วิหารเท่านั้น (กรมศิลปากร 2525 : 569)

ในระยะที่สอง คือ ตั้งแต่ราวกลางรัชกาลที่ 5 เป็นต้นไป พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงให้ความสำคัญกับระบบการคมนาคมทางบกมากขึ้น เริ่มมีการสร้างถนนอย่างจริงจัง (ปิยนาก, ดวงพร และสุวัฒนา 2525 : 63) ภายในพระนครและบริเวณใกล้เคียงมีการตัดถนน

แผนที่ : **กรุงรัตนโกสินทร์ก่อนตัดถนนราชดำเนิน พ.ศ. 2439**
 สัญลักษณ์

แผนที่ 3.8

ที่มา : กรมแผนที่ทหาร

การศึกษาจินตภาพกรุงรัตนโกสินทร์เพื่อการอนุรักษ์และพัฒนา

ใหม่นับสิบสาย อาจกล่าวได้ว่าถนนในกรุงรัตนโกสินทร์ที่มีอยู่ในปัจจุบัน ส่วนใหญ่เกิดขึ้นในรัชกาลนี้ (คณิศร เลขะกุล 2530 : 35) ถนนที่สำคัญได้แก่ ถนนสระปทุม (ถนนพระราม 1) ถนนตลาดนางเลิ้ง (ถนนนครสวรรค์) ถนนประแจจีน (ถนนเพชรบุรี) ถนนบริพัตร ถนนสามเสน ถนนกรุงเกษม ถนนเยาวราช ถนนราชวงศ์ ถนนพาหุรัด ถนนอนุสาวรีย์ (กรมศิลปากร 2525 : 72-77) ภายหลังเสด็จกลับจากประพาสประเทศในยุโรป โปรดฯ ให้สร้างพระราชวังดุสิตขึ้นทางเหนือของพระนคร เลยกออกไปนอกเขตคลองผดุงกรุงเกษม ซึ่งเดิมเป็นที่สวนต่งท่งทุ่งนาสามเสน (ม.ร.ว.เน่งน้อย, ฌนิศรและดุริณี 2525 : 367) จากนั้นกรุงเทพฯ ก็ได้รับการพัฒนาให้เป็นนครที่ทันสมัยแบบส่งเสริมความสง่างาม (City Beautiful) ตามแบบอย่างเมืองในตะวันตก สถาปัตยกรรม ถนน สะพาน หรืออื่นๆ ที่ได้รับการพิจารณาให้ก่อสร้างจะต้องออกแบบและก่อสร้างครบตามคุณค่าของศิลป และมาตรฐานทางการก่อสร้างอย่างสมบูรณ์ เพื่อสนับสนุนการปรับปรุงคุณค่าของชาติ ให้อยู่ในมาตรฐานวัฒนธรรมตะวันตกที่เจริญแล้ว ทำให้เกิดงานออกแบบชุมชนเมือง (Urban Design) ขึ้นเป็นครั้งแรกในประเทศไทย (กำธร และทรงสรรค์ 2525 : 234) ตัวอย่างที่สำคัญ ได้แก่ การปรับปรุงขยายท้องสนามหลวง และการตัดถนนราชดำเนิน เพื่อเชื่อมการติดต่อระหว่างพระราชวังดุสิตและพระบรมมหาราชวัง (แผนที่ 3.9)

ถนนราชดำเนิน

การออกแบบสร้างถนนราชดำเนิน ใช้ลักษณะการวางผังแบบ Grand Design เช่นเดียวกับถนน The Mall ในกรุงลอนดอน หรือถนน Champs Elysees ในกรุงปารีส คือมีลักษณะเป็นถนนที่กว้างขวาง โอ่โง่ง และสง่างาม นอกจากนี้ยังคำนึงถึงสภาพภูมิทัศน์ (Urban Landscape) และช่องวิว (Vista) เป็นสำคัญ มีการปลูกต้นไม้ใหญ่ 2 ข้างทางตลอดแนว เมื่อสร้างถนนราชดำเนินนั้นกำหนดเขตที่ดิน "...กว้างเฉพาะถนนรถสายกลางกับท่อน้ำด้วย 6 วา ที่ปลูกต้นไม้กับทางคนเดิน 2 ข้างทางสายกลาง ข้างละ 5 วา ถนนรถสายนอก 2 ข้างกับท่อน้ำด้วยข้างละ 4 วา ทางเดินสายนอกอีก 2 ข้างๆ ละ 1 วา 2 คอก รวมเป็นที่เฉพาะถนน 1 เส้น 9 วา กับที่ดินถนนกว้างข้างละ 17 วา 2 คอก รวมทั้งสิ้นเป็นที่ว่าง 3 เส้น 4 วา.." (ส.พลายน้อย 2520) แบ่งเรียกชื่อเป็น 3 ช่วง คือ เริ่มต้นตั้งแต่หน้าพระลานพระราชวังดุสิต ถึงสะพานผ่านฟ้าฯ เรียกว่า ถนนราชดำเนินนอก ตั้งแต่สะพานผ่านฟ้าฯ ถึงสะพานผ่านพิภพฯ เรียกว่า ถนนราชดำเนินกลาง และจากสะพานผ่านพิภพฯ ถึงพระบรมมหาราชวัง เรียกว่า ถนนราชดำเนินใน รวมความยาวทั้งสิ้น 3,200 เมตร ถนนราชดำเนินในยุคนี้มีความสำคัญมากต่อราชสำนัก ด้วยนอกจากจะเป็นทางเสด็จพระราชดำเนินโดยตรงแล้ว ยังเป็น

แผนที่ : กรุงรัตนโกสินทร์เมื่อตัดถนนราชดำเนินแล้ว (พ.ศ. 2453)
 สัญลักษณ์

แผนที่ 3.9

ที่มา : กรมแผนที่ทหาร

การศึกษาจินตภาพกรุงรัตนโกสินทร์เพื่อการอนุรักษ์และพัฒนา

เส้นทางที่ใช้ต้อนรับแขกเมืองคนสำคัญ ตลอดจนใช้ในการสวนสนามหรือรัฐพิธีสำคัญ ของประเทศด้วย นอกจากนี้ 2 ข้างทางบนทางเท้าที่กว้างขวางยังเตรียมไว้เป็นที่เดินเล่น พักผ่อนหย่อนใจสำหรับประชาชนอีกด้วย

การพัฒนาของถนนสายนี้ในเวลาต่อมา ก็ยังคงยึดถือลักษณะของ Grand design อยู่ได้แก่

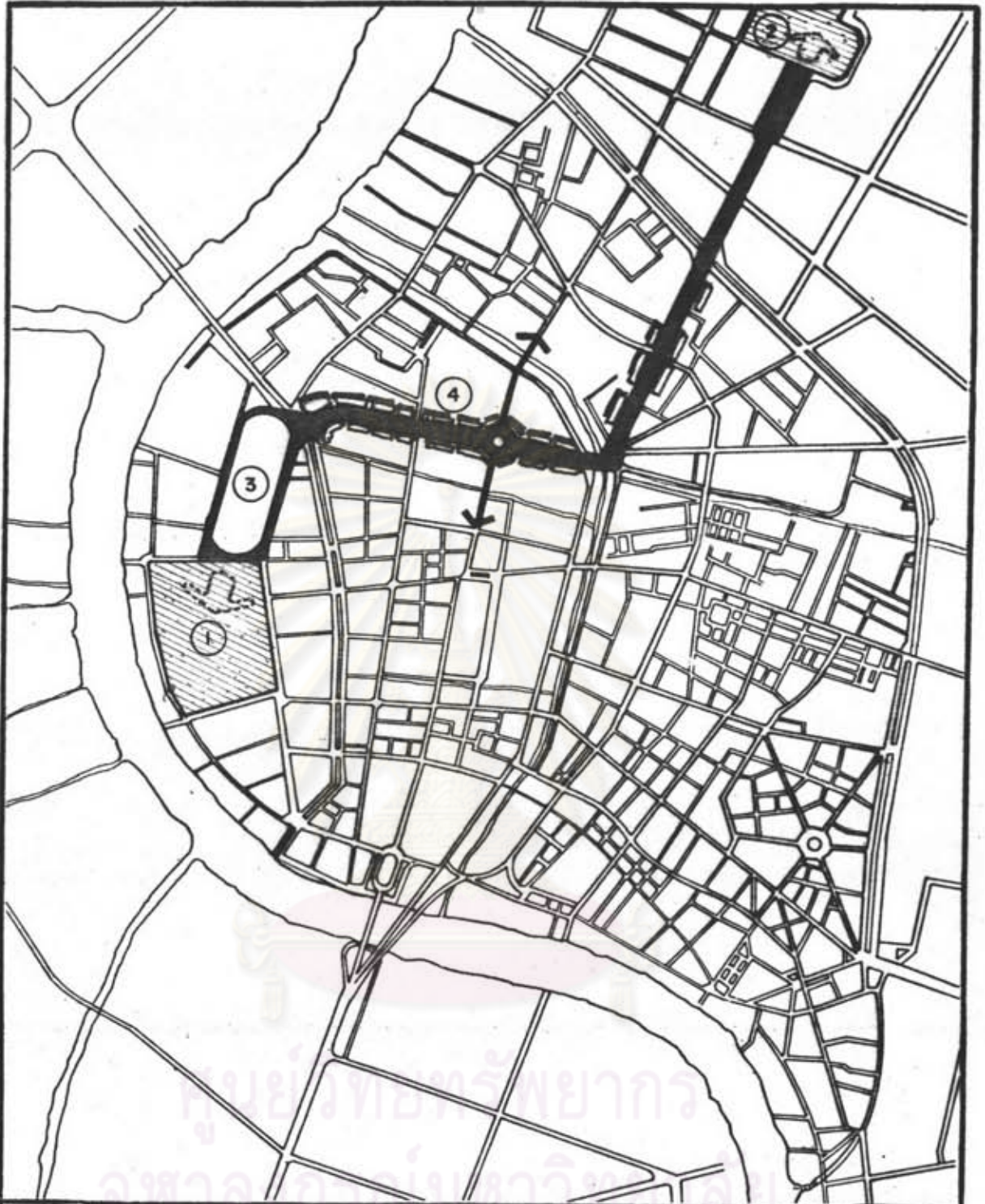
- การสร้างพระที่นั่งอนันตสมาคม ซึ่งมีลานโล่ง (Plaza) ขนาดใหญ่อยู่ด้านหน้า พร้อมด้วยพระบรมรูปทรงม้ากลางลานโล่งนั้น เป็นลักษณะของ Grand design ที่ใช้ตัว Plaza เป็นตัว Approach ด้านหน้าอาคาร เพื่อให้เกิด Vista ตามแนวถนนสายสำคัญไปยังอาคารสำคัญอื่นๆ

- การให้ความสำคัญบริเวณจุดตัดของถนน (Intersection) โดยการสร้างอนุสาวรีย์ประชาธิปไตย ซึ่งถือเป็นอนุสรณ์สถานที่มีความสำคัญทางด้านการเมือง การที่สร้างอนุสาวรีย์ในตำแหน่งดังกล่าว นอกจากจะทำให้ถนนมีความสำคัญยิ่งขึ้นแล้ว ยังเป็น Landmark ของเมืองในปัจจุบันอีกด้วย

- การกำหนดให้บริเวณถนนราชดำเนินนอกเป็นที่ตั้งของอาคารราชการ* และถนนราชดำเนินกลางเป็นที่ตั้งของอาคารพาณิชย์** ที่มีลักษณะการออกแบบอาคารโดยเฉพาะ นับเป็น

* อาคารสถานที่ราชการ 2 ข้างทางถนนราชดำเนินนอกเป็นตัวอย่างอาคารแบบไทยประยุกต์ สร้างขึ้นระหว่าง พ.ศ. 2495-2500 ตามนโยบายรัฐนิยมของจอมพล ป. พิบูลสงคราม นายกรัฐมนตรีขณะนั้น โดยนำเอาเอกลักษณ์ของอาคารไทยมาผสมผสานกับสถาปัตยกรรมแบบตะวันตกและวัสดุแบบใหม่ เพื่อปลูกฝังความรู้สึกชาตินิยม อาคารเหล่านี้ถือเป็นแบบฉบับของอาคารประยุกต์ในยุคใหม่นี้ เช่น ศาลากลางจังหวัด โรงละครแห่งชาติ อาคารพิพิธภัณฑ์

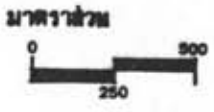
** อาคารร้านค้าถนนราชดำเนินกลาง สร้างในพ.ศ. 2480 เป็นอาคาร 3 ชั้นครึ่ง แบ่งอาคารเป็นช่วงๆ มีถนนซอยระหว่างตึกแถว บริเวณมุมอาคารก่อมุขรูปโค้งครึ่งวงกลม คาดฟ้ามุขเทศคอนกรีตซึ่งเป็นการก่อสร้างแบบใหม่สมัยนั้น แต่หลังคาส่วนอื่นยังเป็นแบบมุงกระเบื้อง ความเด่นของอาคารนอกจากมุขโค้งกลมแล้ว ยังอยู่ที่การตกแต่งผิวผนังซรุขระ ไม่ฉาบเรียบเหมือนอาคารทั่วไป มีบันไดยาว 3 ชั้นขึ้นด้านหน้าอาคาร ตึกแถวนี้เป็นที่ตั้งที่ทำการของบริษัทห้างร้านใหญ่ๆ ธนาคาร ส่วนราชการ และภัตตาคาร ปัจจุบันอาคารยังอยู่ในสภาพดี แต่แบบถนนได้เปลี่ยนไปเป็นช่องเดินรถ 2 ช่อง มีเกาะกลางถนนและบาทวิถีสองข้างทาง

แผนที่ : ลักษณะของ " GRAND DESIGN "

- สัญลักษณ์
- พระบรมมหาราชวัง
 - พระที่นั่งอนันตสมาคม
 - ③ หวังพระเมรุ
 - ④ อนุสาวรีย์ประชาธิปไตย
 - ▬ อาคารราชดำเนินกลาง - ขอก
- ที่มา : จากกาสดำรงจ

แผนที่ 3.10

การศึกษาจินตภาพกรุงรัตนโกสินทร์เพื่อการอนุรักษ์และพัฒนา

แนวความคิดที่จะสร้างสิ่งแวดล้อม 2 ข้างทางให้มีทัศนียภาพที่งดงาม เป็นระเบียบและกลมกลืนกัน อันจะทำให้ถนนสายนี้มีความสำคัญและสง่างามขึ้น

ถนนราชดำเนินจึงนับเป็นถนนที่กว้างขวางและโอ่โง่งที่สุดของเมืองหลวง เป็นบริเวณที่เปิดโล่งสาธารณะของเมือง มีความร่มรื่นสวยงาม ทั้งตัวถนนและอาคาร 2 ฝากถนน ลักษณะของอาคารมีความกลมกลืนกัน ความสูงของอาคารมีความสัมพันธ์กับความกว้างของถนน นับเป็นสุนทรียภาพทางทัศนภาพของเมือง ทำให้เมืองมี Imagibility สูง

อย่างไรก็ตาม เป็นที่น่าเสียดายว่าถนนราชดำเนินเป็นถนนสายเดียวที่ใช้แนวความคิดแบบ Grand design โดยที่ไม่มีการวางผังถนนสายอื่นๆ ให้ประสานสัมพันธ์กัน ไปทั้งระบบดังเช่นเมืองต้นตำรับ ทั้งนี้เพราะข้อจำกัดเกี่ยวกับสภาพกายภาพ หรือการตั้งถิ่นฐานแต่เดิมของคนไทยเองที่นิยมใช้เส้นทางสัญจรทางน้ำมากกว่าทางบก ถนนสายต่างๆ จึงไม่เป็นระบบเรขาคณิต และมักจะมีขนาดไม่กว้างขวางนัก

เพื่อเป็นการเสริมความงามของเมืองในยุค City beautiful นี้ ประกอบกับอากาศในกรุงเทพฯ ร้อนจัดและมีแดดกล้าเกือบทั้งปี จึงโปรดฯ ให้ปลูกต้นไม้ขึ้น 2 ข้างทางตามถนนสายต่างๆ แต่ละสายมักจะมีต้นไม้ต่างชนิดกัน ซึ่งเป็นประโยชน์ในการจดจำและรับรู้ว่าอยู่ในบริเวณใด (นิจ วิทยุธีระนันท์ และคณะ 2525 : 30) เช่น

ต้นมะขาม	- บริเวณรอบสนามหลวง ถนนราชดำเนินใน ถนนราชดำเนินนอก
ถนนคอเสื้อ ถนนลก ถนนดวงตะวัน
ต้นมะฮอกกานี	- ถนนราชดำเนินกลาง
ต้นหูกวาว	- ถนนตรีเพชร ถนนเจริญกรุง
ต้นไผ่	- ถนนดวงตะวัน ถนนสามเสน
ต้นประดู่	- ถนนเจริญกรุง ถนนจักรเพชร
ต้นपीป	- ถนนชีว

(คณิตา เลชะกุล 2530 : 31-42)

ในตอนปลายรัชกาล นอกจากจะสร้างถนนราชดำเนินแล้ว ยังมีการสร้างถนนเพิ่มเติมอีกหลายสายในบริเวณต่างๆ คือ ถนนทรงวาด ถนนทรงสวัสดิ์ ถนนอนุวงศ์ ถนนสุรวงษ์ ถนนเดโช

ถนนสี่พระยา ถนนสุรศักดิ์ ถนนประมวญ ถนนคอนแวนต์ ถนนวรจักร ถนนจักรพรรดิพงศ์ ถนนหลวง
ถนนหลานหลวง ถนนประแจจีน (ถนนเพชรบุรี) ถนนพญาไท ถนนราชปรารภ ถนนรองเมือง
ถนนลูกหลวง ถนนคอเล็ (ถนนพิษณุโลก) ถนนดวงตะวัน (ถนนศรีอยุธยา) ถนนช่างชัย (ถนน
ราชวิถี) ถนนดวงเดือน (ถนนสุขุมวิท) ถนนราชวัตร (ถนนนครไชยศรี) ถนนลก (ถนนพระ
ราม 5) ถนนอก (ถนนหน้าวัดเบญจมบพิตร) ถนนชิว (ถนนสวรรคโลก) ฯลฯ (กรมศิลปากร
2525 : 82-83)

ในสมัยรัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าฯ ให้กระทรวงโยธาฯ ออกแบบและก่อสร้างสะพาน
ข้ามแม่น้ำเจ้าพระยา ที่ท่าพระจันทร์ ทางฝัฟลิล แห่งประเทศฝรั่งเศสได้เสนองบประมาณทำ
สะพานเป็นเงิน 2,150,000 แฟรงค์ (คิดเป็นเงินไทยเวลานั้น 1,109,400 บาท) รัฐบาล
เห็นว่าต้องใช้เงินจำนวนมาก และความเจริญในปากตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาขณะนั้นยังไม่
เพียงพอที่จะควรจะทำสะพาน เรื่องจึงระงับอยู่ (ปิยนารถ, ดวงพร และสุวัฒนา 2525 : 112)
(จนกระทั่งปัจจุบัน สะพานข้ามแม่น้ำเจ้าพระยาที่ท่าพระจันทร์ก็ยังไม่ได้สร้าง แต่ไปสร้างสะพาน
พระรามหก ที่นนทบุรีเป็นแห่งแรก) นอกจากนี้ยังมีการสร้างสะพานเชื่อมถนนที่ต้องข้ามคลองเป็น
การใหญ่ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นสะพานสมัยใหม่ที่สร้างด้วยคอนกรีตเสริมเหล็ก ประดับด้วยเหล็กหล่อ
เป็นลวดลายวิจิตร ตามแบบฉบับงานสถาปัตยกรรมยุโรปยุคฟื้นฟูวัฒนธรรม (กำธร และทรงสรรค์
2525 : 234) เช่น สะพานชุด "เฉลิม" สะพานชุด "เจริญ" สะพานผ่านพิภพลีลา สะพาน
ผ่านฟ้าลีลาศ ฯลฯ

นับว่ากรุงเทพฯ ในยุคนี้ กลายเป็นแบบของเมืองยุค Baroque ซึ่งเป็นเมืองที่ออก
แบบเน้นความสำคัญแก่รถราหรือสิ่งที่เคลื่อนไหวยบนท้องถนนเป็นสำคัญ รูปแบบการคมนาคมและ
ขนส่งเปลี่ยนแปลงจากทางน้ำมาสู่ทางบกมากขึ้น พาหนะที่ใช้มีทั้งรถม้า รถลาก ต่อมากิจการรถ
รางและรถไฟเริ่มมีบทบาทมากขึ้น (แผนที่ 3.11) ใน พ.ศ. 2445 เริ่มมีรถยนต์ใช้ในเมือง
ไทย และเพิ่มจำนวนขึ้นอย่างรวดเร็วในตอนต้นรัชกาลที่ 6 การใช้รถยนต์เริ่มแพร่หลายสู่ประชา
ชนทั่วไปมากขึ้น แต่ยังคงจำกัดอยู่เฉพาะในเขตเมืองหลวงที่มีถนนหนทางแล้วเท่านั้น การติดต่อ
ระหว่างกรุงเทพฯ และบริเวณรอบนอกยังต้องอาศัยเรือเป็นส่วนมาก (ปิยนารถ, ดวงพร และ
สุวัฒนา 2525 : 128)

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว นโยบายของรัฐมุ่งส่งเสริมแต่การ
คมนาคมทางบกเพียงประการเดียวอย่างเห็นได้ชัด การขุดคลองมีขึ้นบริเวณรอบนอกกรุงเทพฯ
เพื่อใช้ในการเพาะปลูก และการคมนาคมขนส่งของชุมชน แต่ภายในเขตกรุงเทพฯ ไม่ปรากฏว่า

แผนที่ : เส้นทางจราจรในอดีตและสถานีรถไฟ

สัญลักษณ์ ● สถานีรถไฟ

1 ฉายหลักเมือง - บางคอแหลม

4 ฉายลานเล่น - หัวลำโพง

2 ฉายรอบเมือง

5 ฉายสวนดุสิต

3 ฉายถนนตะนาว - หัวลำโพง

6 ฉายอัมรินทร์และฉายราชวงศ์

ที่มา: เกื้อกุล ยืนยงอนันต์ 2520 หน้า 174 (และ กายูจนาคพันธุ์ กรุงเทพฯ ๖)

แผนที่ 3.11

มาตราส่วน

M.

การศึกษาจินตภาพกรุงรัตนโกสินทร์เพื่อการอนุรักษ์และพัฒนา

มีการขุดคลองเพิ่มเติมอีกเลย ความหนาแน่นของประชากรก่อให้เกิดปัญหาการตั้งบ้านเรือน รุก
 ล้ำลำคลอง ทำให้คลองสกปรก และเนื่องจากรัฐบาลมุ่งแต่การสร้างถนน จึงละเลยไม่มีการ
 ขุดซ่อมหรือดูแลรักษาคลอง ทั้งชาวบ้านเองหันมาใช้น้ำประปาในการอุปโภคบริโภค ไม่ต้องพึ่ง
 น้ำคลองมากเหมือนสมัยก่อน คลองจึงตื้นเขิน เน้าเหม็นส่งกลิ่นรบกวนผู้อยู่ใกล้เคียง รัฐบาลจึง
 แก้ปัญหาด้วยการ "ถมคลองแล้วสร้างเป็นถนน" ขึ้นแทน นับเป็นครั้งแรกของกรุงรัตนโกสินทร์ที่
 ปรากฏมีการถมคลอง แทนที่จะขุดคลองเพิ่ม หรือซ่อมแซมคลองเก่าให้ดีขึ้น อย่างไรก็ตาม การ
 ตัดถนนตามแนวคลองเดิมทำให้ได้เส้นทางที่ตัดเข้าสู่ใจกลางชุมชนจริง ๆ รัฐบาลประหยัดรายจ่าย
 ในการเวนคืนที่ ทั้งเจ้าของที่ดินริมคลองยังให้การสนับสนุน เนื่องจากทำให้ที่ของตนราคาสูงขึ้น
 โดยเฉพาะอย่างยิ่ง บริเวณแหล่งค้าขายของคนจีน เช่น คลองจักรวรรดิเป็นถนนจักรวรรดิ
 คลองตรอกเต้าเป็นถนนตรอกเต้า คลองศาลเจ้าใหม่เป็นถนนคลองถมศาลเจ้าใหม่ เป็นต้น
 สำหรับราษฎรโดยทั่วไปไม่เห็นด้วยกับการถมคลอง เพราะยังต้องอาศัยประโยชน์จากคลองอยู่
 ทั้งยังส่งผลกระทบต่อเส้นทางลำเลียงสินค้าจากภายนอกกรุงเทพฯ เข้ามา ซึ่งยังต้องใช้ทางเรือ
 เป็นส่วนมาก เมื่อไม่สามารถเข้ามาได้ถึงย่านการค้าได้ตั้งแต่ก่อน หรือต้องขนถ่ายสินค้าต่อ
 ทางรถยนต์ก็ทำให้ราคาสินค้าสูงขึ้น ทั้งคนธรรมดาทั่วไปก็ไม่มีกำลังทรัพย์ซื้อรถยนต์ใช้ได้อีกด้วย
 การถมคลองได้ดำเนินไปเรื่อย ๆ จนถึงสมัยรัชกาลที่ 7 คลองในกรุงเทพฯ จึงเหลือเฉพาะคลอง
 ใหญ่และสำคัญเท่านั้น เช่น คลองคูเมืองเดิม คลองโอ่งอ่าง-บางลำภู คลองผดุงกรุงเกษม
 คลองหลอดวัดราชบพิธ คลองหลอดวัดเทพธิดา คลองมหานาค คลองสวัสดิ์เปรมประชากร
 คลองสามเสน คลองบางซื่อ คลองประปา คลองบางกอกใหญ่ คลองบางกอกน้อย คลองมอญ
 เป็นต้น ซึ่งในปัจจุบัน คลองเหล่านี้มีความตื้นเขินและใช้เป็นที่ระบายน้ำเสียมากกว่าใช้เพื่อการ
 อุปโภคบริโภคและคมนาคมขนส่งเช่นเดิม ส่วนคลองเล็กๆ ถูกถมและเปลี่ยนสภาพไปเรื่อยๆ
 กล่าวได้ว่า ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 6 เป็นต้นมา คลองในกรุงเทพฯ ลดลงเป็นลำดับ ขณะเดียว
 กัน ถนนก็ทวีความสำคัญขึ้นเรื่อยๆ (ปิยนาก, ดวงพร และสุวัฒนา 2525 : 124-135)

ถนนหนทางที่สร้างเพิ่มเติมในรัชกาลที่ 6 เป็นต้นมา ส่วนใหญ่เป็นถนนเชื่อมต่อกันสาย
 หลักร่างๆ ที่มีอยู่ก่อนแล้ว ได้แก่ ถนนประทัดทอง ถนนปทุมคงคา ถนนมหรณพ ถนนเสือป่า
 ถนนยมราชสุขุม ถนนเจ้าคำรบ ถนนวิสุทธิกษัตริย์ และถนนอีกหลายสายในบริเวณสำเพ็งและ
 เขาวราช ภายนอกเขตพระนครมีถนนที่สำคัญ ได้แก่ ถนนเพลินจิต ถนนวิทญู ถนนเจริญเมือง
 ถนนจาร์เมือง ถนนจรัสเมือง ถนนมหาพฤฒาราม ฯลฯ (กรมศิลปากร 2525 : 93-94, 104)

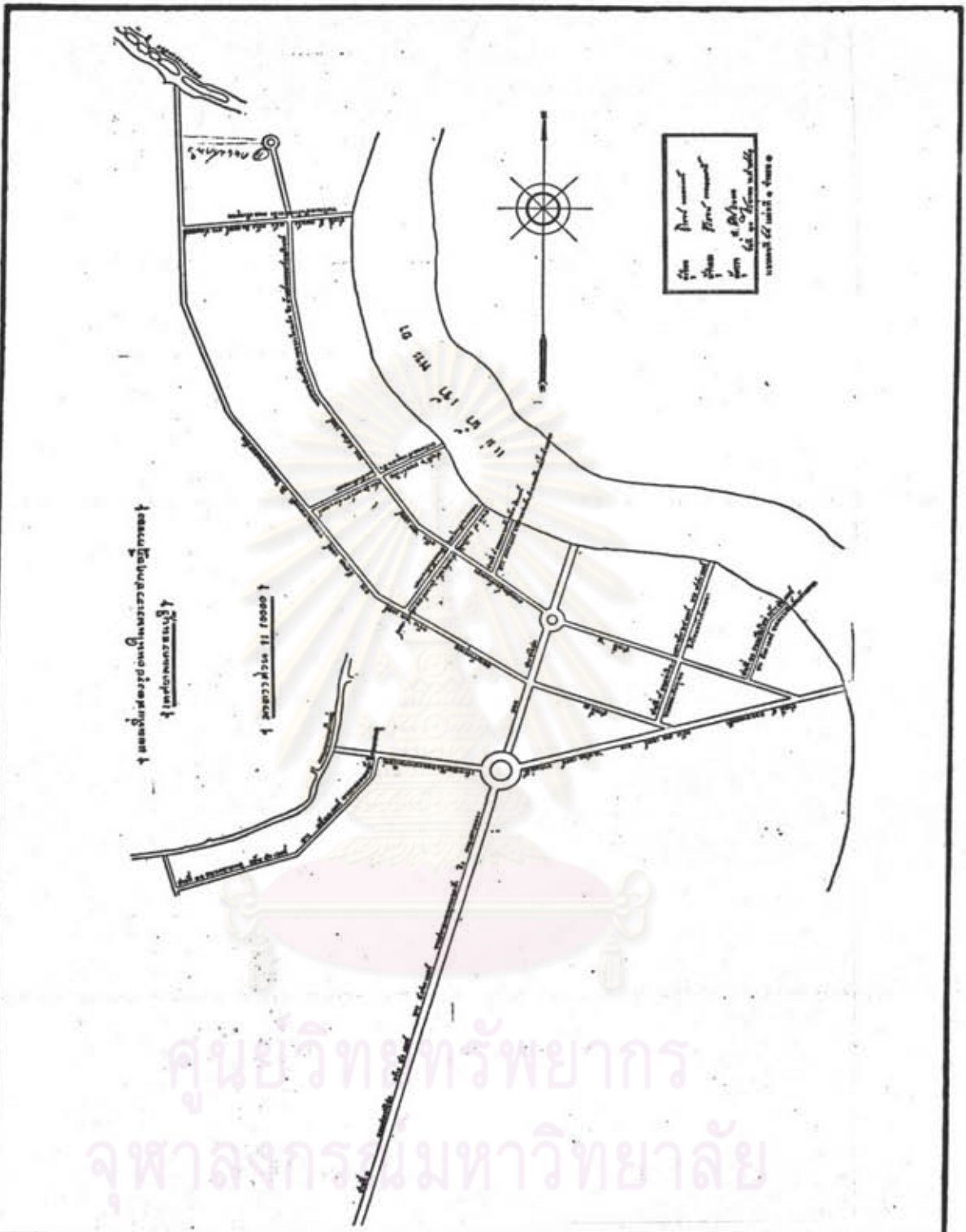
นอกจากนี้ ในสมัยรัชกาลที่ 7 รัฐบาลได้ดำเนินการสร้างสะพานข้ามแม่น้ำเจ้าพระยา ขึ้นบริเวณกรุงรัตนโกสินทร์เป็นสะพานแรก คือ สะพานพระพุทธยอดฟ้า (สะพานปฐมบรมราชานุสรณ์) ทำให้การติดต่อระหว่างฝั่งพระนครและธนบุรีเป็นไปอย่างสะดวกขึ้น และมีการสร้างถนนเพิ่มขึ้นถึง 10 สายในช่วงรัชกาลที่ 7 นี้ ทำให้ฝั่งธนบุรีมีการพัฒนาขึ้นอย่างรวดเร็ว (ปิยนาก, ดวงพร และสุวัฒนา 2525 : 133)

3.4.3 การตั้งถิ่นฐาน

ดังได้กล่าวแล้วว่า โปรดฯ ให้ขุดคลองผดุงกรุงเกษมให้เป็นคลองคูเมืองเพิ่มขึ้นอีกชั้นหนึ่ง ในตอนต้นรัชกาลที่ 4 เพื่อขยายอาณาเขตพระนครให้กว้างขวางออกไป ซึ่งในความเป็นจริงแล้วแสดงว่าในช่วงปลายรัชกาลที่ 3 ผู้คนคงตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนในบริเวณรอบนอกคลองรอบกรุงกันมากขึ้นแล้ว การขยายอาณาเขตพระนครจึงเป็นการเพิ่มความคุ้มครอง ความปลอดภัย และอำนวยความสะดวกทางด้านสาธารณูปโภคแก่อาณาจักรมากยิ่งขึ้น

บริเวณที่มีชุมชนหนาแน่นที่สุด ได้แก่ ย่านสำเพ็งของชาวจีน ซึ่งเมื่อขยายอาณาเขตพระนครแล้ว สำเพ็งจึงเป็นชุมชนภายในเมือง สำหรับชุมชนชาวไทยบริเวณที่นิยมตั้งบ้านเรือนหนาแน่นที่สุดยังคงเป็นริมแม่น้ำเจ้าพระยาและริมคลองต่างๆ เทาแลนด์ ฮาร์ริส ราชทูตอเมริกันที่เข้ามาทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีในสมัยรัชกาลที่ 4 เมื่อ พ.ศ. 2399 และเป็นผู้มีความสนใจเรือนแพในกรุงเทพฯ เป็นพิเศษ คาดประมาณว่ามีแพในกรุงเทพฯ ถึง 7,000 แพน (ชัย เรื่องศิลป์ 2522 : 212 อ้างจาก The Complete Journal of Townsend Harris pp. 128-129)

สำหรับภายในเขตคลองรอบกรุงมีประชากรหนาแน่นขึ้น เห็นได้จากมีการสร้างพระราชวังสราญรมย์ บริเวณด้านตะวันออกของพระบรมมหาราชวัง เพื่อเป็นที่ประทับของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ภายหลังมอบราชสมบัติแก่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้วในฐานะพระเจ้าหลวง แต่พระองค์เสด็จสวรรคตเสียก่อน จึงไม่ได้ใช้ประโยชน์และรื้อลงในภายหลัง เขตอุทยานของพระราชวังสราญรมย์ทางด้านใต้ใกล้คลองคูเมืองเดิม โปรดฯ ให้สร้างวัดราชประดิษฐ์สถิตมหาสีมาราม นับเป็นวัดประจำรัชกาลที่ 4 ซึ่งแม้จะมีขนาดเล็ก แต่สิ่งก่อสร้างภายในงดงามยากจะหาที่ใดเทียบเท่า นอกจากนี้โปรดฯ ให้สร้างวังพระราชทานเจ้านายเพื่อประทับปฏิบัติราชการอีกนับสิบวัง ส่วนใหญ่รวมกลุ่มกันบริเวณถนนบำรุงเมือง ถนนมหาชัย และคลอง

แผนที่ : ถนนตัดใหม่ 10 สาย สมัยรัชกาลที่ 7
 สัญลักษณ์

แผนที่ 3.12

ที่มา : ทำเนียบนามภาค 4 ถนนในจังหวัดพระนครและธนบุรี

การศึกษาจินตภาพการบูรณปฏิสังขรณ์และการอนุรักษ์และพัฒนา

ช่างวัดสุทัศน์ อีกกลุ่มหนึ่งได้แก่ ริมแม่น้ำเจ้าพระยา บริเวณปากคลองโรงไหม และริมคลองบางลำภู (ม.ร.ว. แฉ่งน้อย, ฌฬิศร และครุฑี 2525 : 296) บรรดาขุนนาง ข้าราชการ ย้ายกันมา มีถิ่นพำนักที่ฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาเพิ่มมากกว่ายุคแรกๆ ทำให้พื้นที่ภายในคลองรอบกรุงทวีความหนาแน่นขึ้นกว่าเดิมเป็นอันมาก

สำหรับพื้นที่ระหว่างคลองรอบกรุงและคลองผดุงกรุงเกษมที่โปรดฯ ให้ขุดขึ้นใหม่นี้ โปรดฯ ให้สร้างวัดใหม่ขึ้นริมคลองผดุงกรุงเกษมทางด้านเหนือ 2 วัด คือ วัดนามบุญญิตี (โปรดฯ ให้เรียกเช่นนั้น สิ้นรัชกาลที่ 4 แล้วจึงเรียกว่า "วัดมกุฏกษัตริยาราม") และวัดโสมนัสวิหาร วัดทั้งสองสร้างเป็นวัดคู่กัน มีป้อมหักกำลังดัชกรอยู่ตรงกลาง นอกจากนี้บริเวณใกล้เคียง กันยังมีวัดตริศเทพซึ่งเจ้านายหลายพระองค์ช่วยกันสร้าง นับเป็นการขยายชุมชนทางด้านเหนือให้หนาแน่นขึ้น

ในสมัยรัชกาลที่ 4 นับเป็นครั้งแรกที่เริ่มมีการสร้างพระราชวังใหม่ นอกเหนือจากพระบรมมหาราชวัง ทั้งในกรุงเทพฯ และต่างจังหวัด ด้วยวัตถุประสงค์ต่าง ๆ กัน (ม.ร.ว. แฉ่งน้อย, ฌฬิศร และครุฑี 2525 : 295) สำหรับในกรุงเทพฯ นอกจากพระราชวังสราญรมย์ดังกล่าวแล้ว ยังมีอีก 2 พระราชวัง ได้แก่ พระราชวังปทุมวัน บริเวณทุ่งบางกระบือ นอกเขตพระนครไปทางด้านตะวันออก สำหรับเป็นที่เสด็จประพาสและให้ข้าราชการบริพารฝ่ายในไปเล่นเรือและชมบัวหลวง เป็นที่พักผ่อนหย่อนใจของประชาชน พร้อมทั้งสร้างวัดปทุมวนารามติดกับพระราชวังใหม่นี้ด้วย การเสด็จครั้งแรกต้องเสด็จทางเรือไปทางคลองแสนแสบ ต่อมาจึงมีการสร้างถนนต่อจากประตูเมืองออกมาเป็นถนนบำรุงเมือง และถนนสระปทุม (ปัจจุบันเรียกว่าถนนพระราม 1) (ม.ร.ว. แฉ่งน้อย, ฌฬิศร และครุฑี 2525 : 299) นับเป็นการพยายามให้เมืองขยายตัวอย่างต่อเนื่องออกมาทางตะวันออกมากขึ้น แม้ว่าในระยะแรกนี้จะยังไม่เห็นผลนักก็ตาม อีกพระราชวังหนึ่ง โปรดฯ ให้สร้างขึ้นทางฝั่งธนบุรี บริเวณริมคลองมอญ (ที่ปัจจุบันเรียกว่าสวนอนันต์) ชื่อว่า "พระราชวังนันทอุทยาน" เพื่อเป็นที่เสด็จประพาส และเตรียมไว้เป็นที่อยู่ของพระราชโอรสและพระราชธิดาหากพระองค์เสด็จสวรรคตก่อนพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว อย่างไรก็ตาม การสร้างพระราชวังนี้ไม่ค่อยมีผลต่อการขยายตัวของชุมชนเท่าที่ควร เพราะพระราชวังนันทอุทยานถูกรื้อลงก่อนจะใช้เป็นที่ประทับ เพื่อนำไปสร้างตำหนักพระราชทานพระเจ้าลูกเธอ บริเวณริมถนนมหาชัย ถนนบำรุงเมือง ในเขตพระนครเดิม (ม.ร.ว. แฉ่งน้อย, ฌฬิศร และครุฑี 2525 : 302)

สำหรับชาวตะวันตกที่เริ่มเข้ามาอยู่อาศัยในกรุงเทพฯ มากขึ้น โปรดฯ ให้มีแหล่งพำนักพอสรุปได้เป็น 3 กลุ่ม คือ (ผุสดี และ มานพ 2525 : 73-79)

- กลุ่มแรก - บริเวณใกล้เคียงพระบรมมหาราชวัง โปรดฯ ให้สร้างตึกแถวแบบตะวันตกให้ชาวต่างประเทศพักอาศัย ได้แก่ ริมถนนสนามไชย สร้างตึกแถว 2 ชั้น 40 ห้อง สำหรับครูชาวต่างประเทศและให้พ่อค้าแขกฝรั่งเช่าตั้งห้างร้านค้าบริเวณท่าเตียนโปรดฯ ให้สร้างตึก 4 หลัง ซึ่งมักเรียกกันว่า "ตึกหลวง" สำหรับให้ฝรั่งที่รับราชการอยู่ ต่อมาหลังหนึ่งใช้เป็นศาลต่างประเทศ
- กลุ่มที่สอง - ตั้งแต่ปากคลองผดุงกรุงเกษม ริมถนนเจริญกรุง เรื่อยลงไปถึงถนนสีลม บางรัก โปรดฯ ให้เป็นที่ตั้งของสถานกงสุลชาติต่างๆ เช่น โปรตุเกส เยอรมัน อังกฤษ สหรัฐอเมริกา และฝรั่งเศส บริเวณนี้จึงเป็นย่านที่ฝรั่งชอบมาตั้งบ้านเรือน ร้านค้า และธนาคาร มากที่สุด เพราะใกล้สถานทูตของพวกเขา จนนิยมเรียกย่านนี้ว่า บ้านฝรั่ง
- กลุ่มที่สาม - บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งธนบุรี หน้าบ้านเสนาบดีตระกูลขุนนาคนใกล้เคียงกับกลุ่มชาวต่างประเทศที่บริเวณกุฎีจีนแต่เดิม ส่วนใหญ่จะเป็นที่พักของราชทูตชาติต่างๆ และคณะ เนื่องจากเป็นที่สะดวกสบายแก่การจอดเรือ เพราะการเดินทางของราชทูตต่างประเทศเหล่านี้ต้องใช้เส้นทางลำน้ำเจ้าพระยาเข้ามาจากปากน้ำสมุทรปราการ

แหล่งชุมชนในสมัยรัชกาลที่ 4 ปรากฏขึ้นตามบริเวณต่างๆ ดังกล่าว ส่วนที่อื่นไกลออกไป เช่น ท่งพญาไท ท่งบางกระบือ ท่งแสนแสบ ท่งบางซื่อ เป็นที่รกร้างนอกเมืองไม่มีผู้คนตั้งบ้านเรือน เป็นที่อยู่ของช้าง กวาง หมูป่า และลิง ส่วนในเขตพระโขนง บางนา ยังเป็นป่าเช่นกัน มีสัตว์ป่าและจระเข้ชุกชุม (เทพชู ทับทอง 2519 : 13)

สภาพการอยู่อาศัยในช่วงต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ มีลักษณะคล้ายคลึงกับรัชกาลที่แล้ว แต่ตั้งแต่ราวกลางรัชกาลเป็นต้นไปเมื่อบ้านเมืองรับเทคโนโลยีใหม่ๆ เข้ามามากขึ้น อาทิ การมีถนนหนทางหลายสายขึ้น มีรถไฟ รถราง รถยนต์ และในแม่น้ำก็มีเรือกลไฟวิ่งขนส่งสินค้ากันคับคั่ง สภาพการอยู่อาศัยและลักษณะการขยายตัวของชุมชนก็เริ่มเปลี่ยนแปลงไป ซึ่งต่อไปนี้จะแยกพื้นที่ศึกษาออกเป็น 7 บริเวณ คือ (แผนที่ 3.13)

3.4.3.1 บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาและริมคลองต่างๆ

การอยู่อาศัยเรือนแพหรือการจอดเรือพักอาศัยริมแม่น้ำเรียงรายซ้อนกัน 5-6 ลำ ที่จะพบเห็นได้โดยชินตา เริ่มถูกรบกวนจากการที่มีเรือกลไฟ หรือเรือกำปั่นไฟเข้ามาแล่นในแม่น้ำเดือนละหลาย ๆ ลำ ทำความเสียหายแก่แฟรมน้ำเป็นอันมาก ถึงแพจะไม่แตกหักพังทลาย แต่สินค้าที่วางขายก็ตี เรือลูกค้าที่มาติดต่อก็ตี เป็นอันตรายเสียหายเพราะได้คลื่นไม่ไหวแพเองก็ถูกซัดโครงเครง การค้าขายและการอยู่อาศัยตามแพจึงย้ายไปอยู่บนฝั่งริมแม่น้ำ หรือตามริมถนนมากขึ้นเป็นลำดับ (มุสดีและมานพ 2525 : 119) นั่นคือ ตั้งแต่ราวกลางรัชกาลที่ 5 เป็นต้นไป เรือนแฟรมแม่น้ำเริ่มลดจำนวนลงและหายไปในที่สุด จะปรากฏอยู่บ้างตามริมคลองเส้นในๆ เข้าไปบ้างเท่านั้น ชุมชนริมน้ำของชาวไทยแปรเปลี่ยนไปเป็นชุมชนแบบกองอย่างถาวรในปัจจุบัน

3.4.3.2 บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันออกถึงคลองคูเมืองเดิม

ดังกล่าวแล้วว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ โปรดฯ ให้จัดระเบียบบริหารราชการแผ่นดินใหม่ในรูปของกระทรวง ทบวง กรม ตำแหน่งของสถานที่ปฏิบัติราชการแต่ละกระทรวงมีตำแหน่งที่แน่นอนเฉพาะตัวขึ้น เพื่อความสะดวกจึงตั้งอยู่เวดล้อมพระบรมมหาราชวังนั่นเอง เนื่องจากพื้นที่เหล่านี้ส่วนใหญ่เป็นที่ตั้งของวังเดิม จึงมีการรื้อวังเพื่อสร้างสถานที่ราชการ รวมทั้งเปลี่ยนแปลงวังต่าง ๆ ที่ยังมีสภาพแข็งแรง สวยงาม ให้เป็นสถานที่ราชการ อาทิ เช่น กรมศิลปากร (บริเวณวังถนนหน้าพระลาน วังกลาง และวังตะวันออก) กระทรวงกลาโหม (บริเวณวังถนนหลักเมือง) กระทรวงการต่างประเทศ (วังสราญรมย์) กรมการรักษาดินแดน (วังถนนสนามชัย) กระทรวงพาณิชย์ (วังท้ายวัดพระเชตุพนฯ) โรงเรียนราชินี (วังเหนือ-ใต้ ป้อมมหาฤกษ์) พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ (พระราชวังบวรสถานมงคล) และด้วยเหตุนี้เอง บริเวณนี้จึงกลายเป็นย่านสถาบันราชการที่สำคัญมากในปัจจุบัน แม้พระเจ้าอยู่หัวจะย้ายไปประทับที่พระราชวังดุสิตในเวลาต่อมา แต่กระทรวง ทบวง กรม เหล่านี้ก็ได้ย้ายตามไปด้วย ส่วนพระบรมมหาราชวังตั้งแต่รัชกาลที่ 6 เป็นต้นไป ก็เริ่มหมดความสำคัญในฐานะเป็นที่ประทับ แต่ยังคงเป็นสถานที่จัดงานพระราชพิธีต่างๆ อยู่จนปัจจุบัน

ความเปลี่ยนแปลงที่สำคัญอีกประการหนึ่งบนพื้นที่นี้ได้แก่ การจัดสร้างที่โล่งว่างขนาดใหญ่ด้านเหนือของพระบรมมหาราชวัง เรียกว่า "ท้องสนามหลวง" การตัดถนนราช

ดำเนินให้ผ่านเข้ามาในพื้นที่มุ่งสู่พระบรมมหาราชวัง ในตอนปลายรัชกาลที่ 5 ซึ่งเป็นผลสืบเนื่องมาจากการปรับปรุงบ้านเมืองให้เป็นระเบียบเรียบร้อยและสวยงาม ดั่งเมืองของชาวตะวันตกตั้งกล่าวแล้ว นับเป็นการสร้าง Open space ขนาดใหญ่และสำคัญที่สุดกลางกรุงรัตนโกสินทร์ ช่วยเสริมความสง่างามของพระบรมมหาราชวังและบริเวณรอบข้างได้เป็นอย่างดี

การที่พระมหากษัตริย์ย้ายไปประทับ ณ พระราชวังดุสิต และการเปลี่ยนวังเป็นสถานที่ราชการ ทำให้ผู้คนที่เคยหนาแน่นในบริเวณนี้ลดน้อยลง บริเวณที่มีชุมชนหนาแน่นมีเพียง 2 บริเวณ ได้แก่ ท่าช้างขึ้นไปถึงท่าพระจันทร์ ซึ่งนับเป็นจุดที่มีผู้คนข้ามฟากไปมาระหว่างฝั่งพระนครและฝั่งธนบุรีมากที่สุด ดังที่ปรากฏว่ารัชกาลที่ 5 ทรงมีพระราชดำริจะสร้างสะพานข้ามแม่น้ำเจ้าพระยาบริเวณนี้ แต่ระงับไปเพราะใช้งบประมาณสูง อีกบริเวณหนึ่งได้แก่ ท่าเตียน ซึ่งเดิมเป็นตลาดทอผ้ามาก่อน เมื่อตลาดน้ำเริ่มชบเซาและความคล่องตัวของกาใช้ถนนมีมากขึ้น ตลาดน้ำจึงค่อย ๆ กลายเป็นตลาดบก มีผู้คนประกอบการค้าและอยู่อาศัยกันอย่างหนาแน่น

3.4.3.3 บริเวณระหว่างคลองคูเมืองเดิมกับคลองรอบกรุง

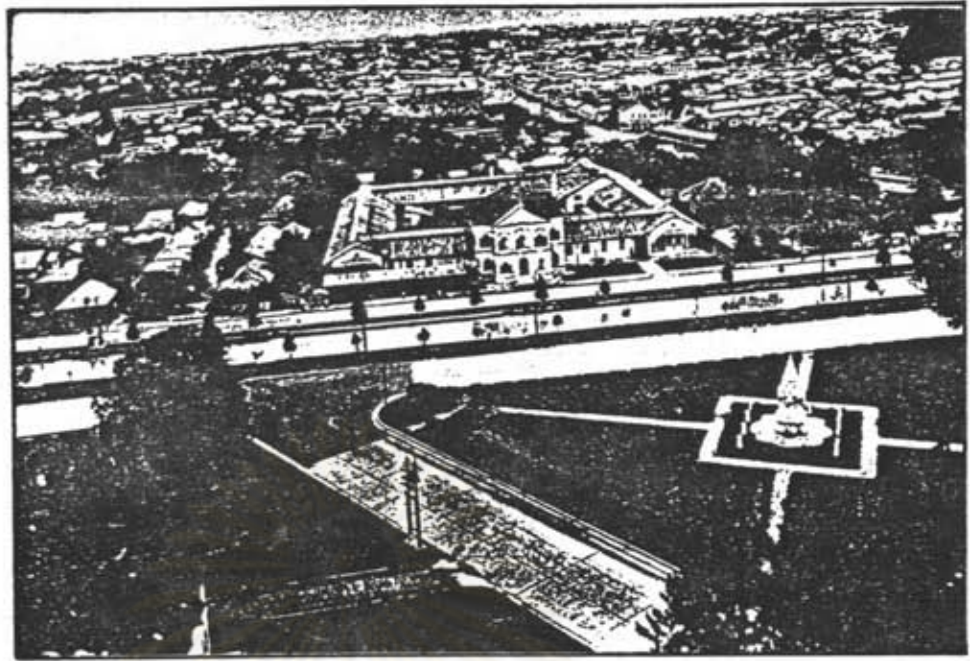
ในบริเวณนี้เป็นเขตภายในกำแพงเมืองมาแต่เดิม ความสำคัญของพื้นที่จัดเป็นอันดับสองรองจากพื้นที่ภายในคูเมืองเดิม มีวัดต่างๆ ตั้งกระจายตัวอยู่อย่างทั่วถึง ในสมัยนี้มีวัดสร้างใหม่เพียงวัดเดียว ได้แก่ วัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม ถือเป็นวัดประจำรัชกาลที่ 5 ตั้งอยู่ใกล้วัดราชประดิษฐ์ที่สร้างในสมัยรัชกาลที่ 4 โดยมีคูเมืองคั่นกลางและเนื่องจากเป็นบริเวณที่ไม่ไกลจากพระบรมมหาราชวังศูนย์กลางการบริหารราชการแผ่นดินนัก จึงมีสถานที่ราชการสำคัญ ตั้งอยู่หลายแห่ง ส่วนใหญ่จะตั้งอยู่บนบริเวณที่เป็นวังมาก่อนเช่นกัน ได้แก่ กระทรวงมหาดไทย และกระทรวงโยธาธิการ (กลุ่มวังถนนเฟื่องนคร) สถานีอนามัยแพรงภูธร (วังกรมหมื่นภูเรศธำรงค์ศักดิ์) โรงเรียนพลศึกษา (วังกรมหมื่นบวรวิชัยชาญ) โรงพยาบาลทหารหน่วยเสนารักษ์ (วังกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ) เรือนจำลหุโทษ (วังกรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย) โรงไฟฟ้าที่วัดเลียบ และกรมไปรษณีย์ นอกจากนี้ โรงเรียนหลวงในระยะแรกส่วนใหญ่จะตั้งอยู่บริเวณนี้เช่นกัน ที่สำคัญได้แก่ โรงเรียนสวนกุหลาบ และโรงเรียนเสาวภา (วังถนนจักรเพชร) โรงเรียนทะเลาะภักศึกษา (วังกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์) โรงเรียนเบญจมราชาลัย (วังกรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์) โรงเรียนสตรีวิทยา และโรงเรียนตามวัดทั่วไป เช่น โรงเรียนวัดมหรณพาราม โรงเรียนเปศลุมมหาธาตุ ฯลฯ

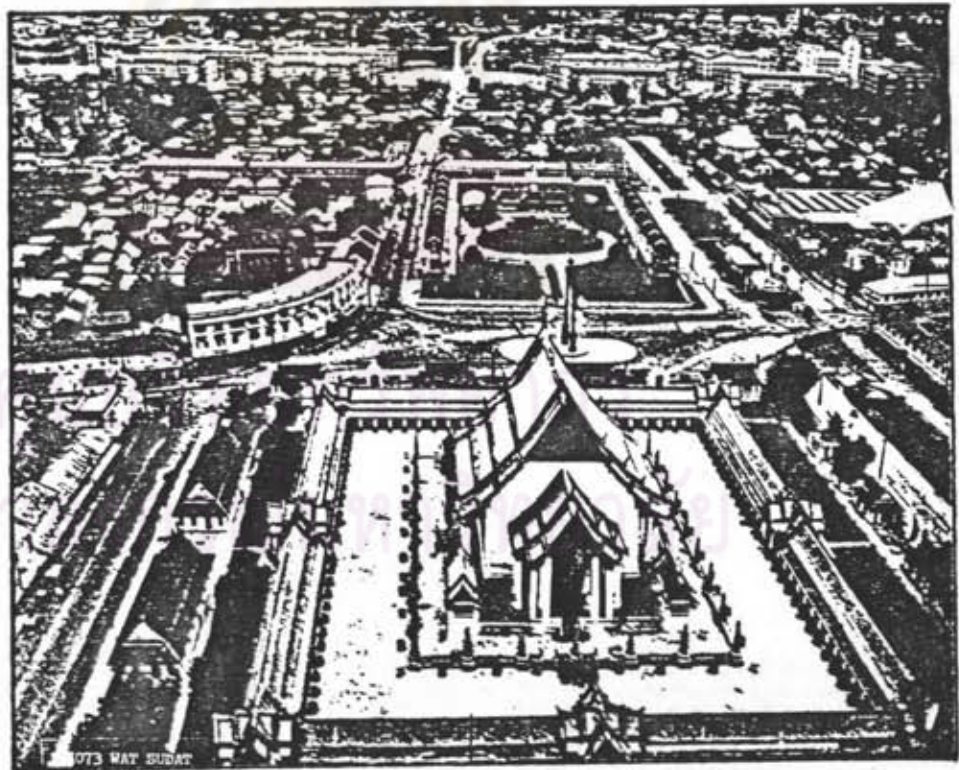
รูปที่ 3.5 แนวค้ชองกงเขียงไ้ ปากคลองผดุงกรุงเกษม ปัจจุบันเป็นที่ตั้งของโรงแรม ROYAL ORCHID SHERATON

รูปที่ 3.6 สนามหลวง OPEN SPACE ขนาดใหญ่และสำคัญที่สุดกลางกรุงรัตนโกสินทร์

รูปที่ 3.7 พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ หอศิลป์ ถนนเจ้าฟ้า และอนุสาวรีย์ทหารอาสา
มองเห็นคลอง โรงใหม่

รูปที่ 3.8 วัดสุทัศน์ และตลาดเสาชิงช้า ซึ่งปัจจุบันเป็นสนามหน้าศาลาว่าการ
กรุงเทพมหานคร

นอกจากวัดและสถานที่ราชการซึ่งเป็นพื้นที่ส่วนใหญ่ของบริเวณนี้แล้ว ยังเป็นที่ตั้งของบ้านเรือนขุนนาง ข้าราชการ และราษฎร ซึ่งเคยตั้งบ้านเรือนอยู่ตั้งแต่ครั้งสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ส่วนใหญ่เป็นคนรุ่นเก่าที่เคยอยู่ในถิ่นเดิมนี้มาก่อน หรือเป็นรุ่นลูกหลานที่อยู่ในที่เดิมต่อกันมา นอกจากนั้นก็เป็นข้าราชการที่ขอพระราชทานที่หลวงหรือบ้านหลวงอยู่อาศัยต่อจากผู้อื่นซึ่งเสียชีวิตไปแล้ว ส่วนผู้ที่จะเริ่มตั้งหลักฐานปลูกสร้างบ้านเรือนใหญ่โตตามชอบใจ มักนิยมไปอยู่อาศัยตามเขตชานเมืองอันจะกล่าวถึงต่อไป

สำหรับแหล่งชุมชนจะแยกกล่าวเป็น 3 ส่วน เรียงตามความหนาแน่นของชุมชน ได้แก่ ส่วนล่างของพื้นที่ตั้งแต่ถนนบำรุงเมืองลงไป ผู้ที่ปลูกสร้างบ้านขึ้นใหม่ในบริเวณนี้ก็ยังมิอยู่แต่ไม่มากนัก เพราะที่บริเวณนี้เริ่มมีความหนาแน่นสูง และมีย่านการค้าขายปะปนมากขึ้น (มุสลิและมานพ 2525 : 186) สืบเนื่องมาจากสภาพชุมชนที่เปลี่ยนมาเป็นชุมชนทางบก ที่ดินที่แต่เดิมเป็นของหลวง ก้อนญาติให้ประชาชนทั่วไปสามารถมีกรรมสิทธิ์และหาผลประโยชน์ในที่ดินของตนได้ ที่ดินเริ่มมีราคาขึ้น จึงเกิดความนิยมปลูกสร้างตึกแถวไปพร้อมๆ กับการสร้างและปรับปรุงถนนสายสำคัญ หลายสาย ได้แก่ ถนนเฟื่องนคร ถนนเจริญกรุง ถนนพาหุรัด เป็นต้น ในบางบริเวณถึงกับรื้อถอนสิ่งก่อสร้างเดิมเพื่อการตัดถนนและสร้างตึกแถวโดยเฉพาะ ตัวอย่างเช่น การรื้อวังกรมหมื่นภูเรศธำรงศักดิ์ วังกรมพระนารายณ์ประพันธ์ และวังกรมหลวงสรรพศาสตร์ศุภกิจ เพื่อตัดถนนแพรงภูธร แพรงนรา และแพรงสรรพศาสตร์ตามลำดับ จากนั้นก็สร้างตึกแถวริมสองข้างถนนนั้น (ม.ร.ว. แฉ่งน้อย, ฉนิศร และดรณี 2525 : 326-329) ริมถนนบำรุงเมืองบริเวณสนามหน้าศาลาว่าการกรุงเทพมหานครปัจจุบัน เดิมเป็นโรงแก๊สของหลวง ต่อมาเมื่อมีไฟฟ้าใช้จึงรื้อโรงแก๊สนั้น และสร้างเป็นตลาด คือ ตลาดเสาชิงช้า ที่นับว่าเป็นตลาดที่ใหญ่ที่สุดตลาดหนึ่งในยุคนั้น รูปร่างของตลาดเป็นตึกแถว 2 ชั้นล้อมรอบตลาดสดไว้ภายใน มีทางเข้าจากถนนสู่ตลาดทั้ง 4 ด้าน ตึกแถวใช้เป็นที่ค้าขาย ที่เก็บสินค้า และที่อยู่อาศัยของพ่อค้าชาวไทยและชาวจีน (กาญจนาคพันธุ์ 2524 : 140-142) การสร้างตึกแถวให้เข้าริมนถนนพระนิทกษ์ ถนนบ้านหม้อ (ถนนเฟื่องนครตอนล่าง) ถนนเจริญกรุง และถนนอัษฎางค์ ของวังบ้านหม้อ นอกจากนี้ วัดต่างๆ ซึ่งเริ่มประสบปัญหาขาดค่าบำรุงรักษาวัดก็ได้ใช้วิธีปลูกสร้างตึกแถวหารายได้เข้าวัดอีกด้วย เช่น ตึกแถวริมถนนบ้านตะนาว (ถนนเฟื่องนครตอนกลาง) ตึกแถวถนนมหารณพของวัดมหารณพาราม ตึกแถวทางด้านใต้ใกล้คลองหลอดของวัดสุทัศน์ ตึกแถวที่ตลาดพาหุรัดของวัดราชบูรณะ เป็นต้น ตึกแถวที่สร้างขึ้นในสมัยนี้ส่วนใหญ่มีโครงสร้างที่แข็งแรงและตกแต่งสวยงามตามแบบศิลปะยุโรปยุคฟื้นฟูศิลปวัฒนธรรมที่เป็นที่นิยมกันทั่วไป

ต่อมา ประมาณสมัยรัชกาลที่ 7 ราคาที่ดินยิ่งทวีสูงขึ้น การปลูกสร้างบ้านเรือนที่มีที่ดินกว้างขวางล้อมรอบเช่นแต่เดิมไม่เหมาะสมกับสภาพเศรษฐกิจ ความนิยมปลูกสร้างตึกแถวมีมากขึ้นทุกที เพราะใช้เนื้อที่น้อยแต่สร้างได้หลายคูหา สามารถใช้ประกอบการค้าร่วมไปกับการอยู่อาศัยได้ ทั้งยังให้ผลประโยชน์ตอบแทนสูง แม้แต่วังหรือบ้านที่มีบริเวณติดถนนที่มีอยู่เดิม ก็มักจะแบ่งเนื้อที่ติดด้านติดถนนสร้างเรือนแถวหรือตึกแถวเพื่อให้เช่าเป็นการหารายได้หรืออาจขายบ้าน ขายที่ดินปลูกสร้างตึกแถวหาประโยชน์ แล้วย้ายไปปลูกใหม่ในที่ที่มีบริเวณกว้างขวางแถบชานเมืองที่ราคาที่ดินถูกกว่า จึงปรากฏตึกแถวปลูกสร้างทั่วไปทุกถนนหนทางเท่าที่จะสร้างได้ ส่วนใหญ่มีความสูง 2-3 ชั้น ชั้นล่างค้าขาย ชั้นบนให้อาศัย ผู้ประกอบกิจการส่วนใหญ่เป็นชาวจีน บริเวณตั้งแต่ถนนบำรุงเมืองลงไปนับเป็นย่านการค้าสำคัญมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4-5 แต่ละย่านมีลักษณะเฉพาะตัวบางประการที่ควรกล่าวถึง ได้แก่ (เกียรติ จิวะกุล 2525 : 14-24) (ดูตำแหน่งประกอบ)

ย่านสี่กั๊กเสาชิงช้าถึงสี่กั๊กพระยาศรี (1) - เป็นย่านของห้างฝรั่ง คนจีน แซกเปอร์เซีย และร้านคนไทย จำหน่ายสินค้าจากต่างประเทศ ร้านทำเครื่องประดับ ร้านตัดเสื้อผ้าเครื่องแบบ ร้านขายเครื่องหมาย เครื่องหนัง และโรงพิมพ์เอกสาร

ย่านถนนบำรุงเมือง (2) - เป็นแหล่งจำหน่ายเครื่องอัฐบริวาร เครื่องใช้สอยของพระภิกษุสงฆ์ รวมทั้งสินค้าที่เกี่ยวกับวัดวาอาราม เช่น สบง จิวร สังฆาฏิ ตาลปัตร บาตร โต๊ะหมุ่มบูชา พุทธรูปขนาดต่างๆ ฯลฯ และเครื่องใช้ในงานอวมงคลด้วย

ย่านถนนเจริญกรุง (3) - เป็นย่านร้านค้าของชาวตะวันตก จำหน่ายสินค้านานาชนิด ตั้งแต่เสื้อผ้า เครื่องประดับ เครื่องตกแต่งบ้านเรือน เครื่องมือเครื่องจักรต่างๆ รวมทั้งร้านถ่ายรูป และร้านแพทย์ ต่อมา สมัยรัชกาลที่ 6 จัดสร้างตลาดน้ำเพ็ญบุญที่บริเวณวังเก่าของสมเด็จพระยาเทววงษ์วโรปการ ส่วนฝั่งตรงข้ามเป็นสถานบันเทิงเรียกว่า "สนามน้ำจืด" ในสมัยรัชกาลที่ 7 โปรดฯ ให้สร้างโรงภาพยนตร์ศาลาเฉลิมกรุง เนื่องในวโรกาสเฉลิมฉลองพระนครครบ 150 ปี (พ.ศ. 2475)

ย่านบ้านหม้อ (4) - จากเดิมที่เป็นแหล่งผลิตหม้อ ภาชนะต่างๆ กลายเป็นแหล่งเจียรนัยพลอย ร้านผลิต และจำหน่ายเครื่องเพชรพลอย และ

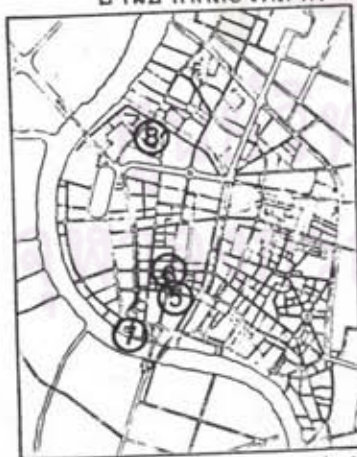
ทอกรูปพรรณของชาวจีน

ย่านถนนพหลุ์ (5) - เป็นแหล่งจำหน่ายผ่านานาชนิดจากอินเดียและยุโรป โดยพ่อค้าชาวซิกซ์ สันนิษฐานว่า คงเป็นกลุ่มพ่อค้าแขกอินเดียบริเวณ ตึกขาวตึกแดง ผังธนบุรี ซึ่งเคยเป็นย่านจำหน่ายสินค้าอย่างเดียวกัน รวมทั้งมีตึกแถวเหมือนอย่างตึกริมถนนพหลุ์ปัจจุบัน (วุฒิ และ มานพ 2525 : 74) เข้าใจว่าเมื่อการใช้เรือเริ่มชบเซาและกิจการฝั่งพระนครเจริญรุ่งเรืองขึ้นทุกที กลุ่มพ่อค้านี้คงย้ายมาตั้งตลาดใหม่ กิจการค้าผ้าขยายออกไปอย่างกว้างขวางเข้าไปในเขตสะพานหันและสำเพ็ง มุมถนนพหลุ์ติดกับถนนตีทองฝั่งเหนือเป็นตลาดมิ่งเมือง (สร้างในโอกาสเดียวกับศาลาเฉลิมกรุง) เป็นย่านตัดเย็บเสื้อผ้าบุรุษและสตรีตามแบบยุโรปแต่ราคาย่อมเยา ส่วนจากสี่แยกพหลุ์ไปทางบ้านหม้อ เริ่มมีร้านเครื่องเขียน และร้านจำหน่ายทอกรูปพรรณและเพชรพลอย

ย่านถนนอนุสาวรีย์ (6) - ส่วนใหญ่เป็นร้านค้าของชาวอินเดีย จำหน่ายสินค้าจากยุโรป เช่น เครื่องตกแต่งประดับบ้าน เครื่องแก้ว เครื่องกระเบื้องน้ำหอม ฯลฯ ภายหลังด้านที่ติดกับถนนเจริญกรุงกลายเป็นย่านจำหน่ายอาวุธปืนและกระสุน

ย่านปากคลองตลาด (7) - พัฒาจากตลาดน้ำมาเป็นตลาดบก มีการสร้างอาคาร

ถาวรขึ้นในลักษณะตึกแถวล้อมรอบตลาดไว้ภายในเช่นเดียวกับตลาดอื่นๆ ในยุคนี้ เช่น ตลาดเสาชิงช้า ตลาดยอด เป็นแหล่งรวมของสินค้าทางการเกษตร โดยเฉพาะ ผัก ผลไม้ และดอกไม้สดจากสวนต่างๆ รอบกรุงเทพฯ ส่วนใหญ่ขนส่งเข้ามาทางเรือต่อมาตลาดขยายตัวออกมาจนถึงเขตสะพานพุทธฯ เรียกตลาดใหม่ด้านนี้ว่า ตลาดยอดพิมาน

ตลาดสำคัญในย่านนี้ได้แก่ ตลาดเสาชิงช้า ตลาดบ้านหม้อ ตลาดมิ่งเมือง ตลาดบ้านหม้อ ตลาดพหลุ์ และตลาดปากคลอง สำหรับย่านการค้าบริเวณด้านใต้ของพระนครส่วนนี้นับว่าเป็นบริเวณที่หนาแน่นกว่าทางตอนเหนือและตอนกลางของพื้นที่

สำหรับทางตอนเหนือยังคงเป็นย่านของชุมชนไทย-มุสลิม ราคาที่ดินไม่สูงมากนัก จึงมีการก่อสร้างบ้านเรือนมากกว่าทางตอนล่าง ส่วนใหญ่สร้างตามแบบอย่างที่ได้รับอิทธิพลตะวันตก และมีตึกแถวปรากฏขึ้นประปรายริมถนนสิบสามห้าง (ถนนเมืองนครตอนเหนือ) ถนนบ้านดินสอ ถนนพระสุเมรุ ตลาดสำคัญในย่านนี้ได้แก่

ตลาดยอดบางลำภู (๘) - เป็นแหล่งจำหน่ายดอกไม้ ทุเรียน-มาลัย รูป เทียน แป้ง กระจ และ น้ำอบไทย เครื่องหอม ขนมไทยชนิดต่างๆ ห้างขายทอง รูปพรรณ ร้านขายอาหารมุสลิม ร้านขายเครื่องถ้วยชาม ร้านขายเครื่องหนัง ร้านขายผ้า ฯลฯ แต่ไม่ใหญ่โตนัก จนถึงสมัยรัชกาลที่ 7 จึงเริ่มกลายเป็นศูนย์การค้าสำคัญ

ในตอนกลางพื้นที่ แม้ว่าจะมีถนนราชดำเนินตัดผ่าน แต่ก็จัดว่าเป็นที่เปลี่ยวไม่ค่อยมีผู้คน เดิมเป็นที่ลุ่ม เป็นบึง และบางส่วนเป็นสวนผลไม้ของราษฎร บ้านเรือนและราษฎรที่มีอยู่บริเวณนี้บ้าง เมื่อโปรดฯ ให้ตัดถนนราชดำเนินกลางก็มักขายที่และโรงเรือนแก่หลวง (มุสดี และ มานพ 2525 : 121) ชุนวิจิตรมาตรา หรือกาญจนาคพันธุ์ (2524 : 162-169) ได้บรรยายถึงถนนราชดำเนินกลางในสมัยนั้นว่า "...ถนนราชดำเนินกลางนี้ ในสมัยข้าพเจ้าเป็นเด็กถ้ายืนที่สะพานผ่านพิภพ มองตรงไปถึงสะพานผ่านฟ้าจะมองเห็นแต่ต้นมาออกกานี้เป็นแถว และริมถนนก็เป็นรั้วพุ่มองไปตลอด หลังรั้วพุ่มองเห็นแต่ต้นไม้ ไม่เห็นบ้านเรือนผู้คนเลย ออกจะเป็นถนนเปลี่ยวอยู่มากๆ บางวันนานๆ จะเห็นรถแจ๊กเดินอยู่ทางถนนริมสักคันหนึ่ง หรือรถม้าเดินอยู่ที่ถนนสักคันหนึ่ง..." แม้จนกระทั่งภายหลังสร้างอาคารราชดำเนินกลางแล้ว มีการเปลี่ยนแปลงคือสร้างอนุสาวรีย์ประชาธิปไตยตรงแยกถนนดินสอ ตัดต้นมาออกกานี้ทั้งหมด ยุบถนนเหลือเพียง 2 เส้นทาง เกาะกลางปุกระเบื้องลายสี เสร็จแล้วให้เข้าตึกทำการ แต่ผู้เช่าส่วนใหญ่ไม่ซ้าก็บอกเลิกไป "...ทั้งนี้คงจะเป็นด้วยถนนร้อนระอุทั้งกลางวันกลางคืน ไม่ค่อยมีคนเดิน และค่าเช่าก็ออกจะแพง..." แสดงว่าตั้งแต่ตัดถนนราชดำเนินจนก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 บริเวณสองข้างถนนราชดำเนินก็ยังเป็นที่รกร้างผู้คน

3.4.3.4 บริเวณชุมชนชาวจีนตอนใต้ของพระนคร

เมื่อมีการขยายเขตพระนครในสมัยรัชกาลที่ 4 ชุมชนชาวจีนที่เคยอยู่นอกพระนครก็กลายเป็นชาวพระนครตั้งแต่สมัยนี้ ชุมชนจีนขยายตัวออกไปจนกินบริเวณตั้งแต่ถนนเจริญ

กรุงลงมาจากจนถึงริมแม่น้ำเจ้าพระยา พื้นที่ส่วนนี้เป็นย่านที่อยู่อาศัยและประกอบการค้าของชาวจีน ที่หนาแน่นมาก ถนนสำคัญ ได้แก่ ถนนเจริญกรุง ถนนเยาวราช ถนนสำเพ็ง ถนนอนุวงศ์ ถนนทรงวาด ถนนจักรวรรดิ ถนนราชวงศ์ ถนนทรงสวัสดิ์ สถานที่ราชการมีน้อยมาก ส่วนใหญ่ตั้งอยู่ใกล้ปากคลองผดุงฯ ได้แก่ ที่ว่าการอำเภอสัมพันธวงศ์ กรมเจ้าท่า ในด้านของวัดมีอยู่ทั่วไป เต็มพื้นที่ ทั้งวัดไทย วัดจีน และศาลเจ้า บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นท่าเรือสำคัญตลอดแนว มีเรือสำเภาจีน เรือโป๊ะ เรือกลไฟ จอดเทียบท่าที่นี้ทั้งสิ้น ถนนเลียบริมฝั่งแม่น้ำ คือ ถนนอนุวงศ์และถนนทรงวาด จึงกลายเป็นย่านโกดังสินค้าที่สำคัญ ริมถนนสร้างตึกแถวเป็นส่วนใหญ่ ที่ถนนเยาวราชมีตึกงาม ๆ และสูงถึง 9 ชั้น ประมาณว่าเฉพาะบริเวณนี้มีพลเมืองราว 67,700 คน (ถัด พรหมมาพ 2474 อ้างถึงใน กรมศิลปากร 2525 : 107) ย่านการค้าที่สำคัญในบริเวณนี้ ได้แก่

เวียงนครเขมร (1) - อยู่ริมถนนจักรวรรดิ ระหว่างถนนเจริญกรุงและถนนเยาวราช เดิมเคยเป็นแหล่งโรงน้ำชา โรงบ่อนเบี้ย และโรงหนังญี่ปุ่น เป็นย่านที่ครึกครื้นมากเพราะต่อเนื่องกับย่านสามยอดในกำแพงเมือง ต่อมาเลิกโรงบ่อนโรงหวยจึงซบเซาลง (กาญจนาคพันธุ์ 2524 : 127) ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 6 มีการสร้างโรงละครนครเขมรขึ้นในเวียงนี้ จึงเรียกชื่อเวียงตามโรงละคร ตึกแถวส่วนใหญ่จำหน่ายของเก่า เช่น เฟอร์นิเจอร์และเครื่องประดับ บ้าน ตลอดจนโบราณวัตถุต่าง ๆ ทั้งที่มีค่าสูงและสิ่งของธรรมดา เช่น พุทธรูป เทวรูป งานศิลป์ โต๊ะ ตู้ ตั้ง เตียง เครื่องถ้วยชาม เครื่องเคลือบ เครื่องแก้ว เครื่องถม เครื่องทองเหลือง เครื่องมุก ฯลฯ ด้านที่ติดกับถนนเจริญกรุงเป็นร้านขายของเก่า จำพวกเครื่องประดับ เช่น สร้อย แหวน นาฬิกา ฯลฯ (เกียรติ จิวะกุล และคณะ 2525 : 19-20)

เวียงท่านเลื่อนฤทธิ์ (2) - อยู่บริเวณสี่แยกวัดตึก ระหว่างถนนเยาวราชและถนนสำเพ็ง เดิมเป็นเวียงขายน้ำชา (กาญจนาคพันธุ์ 2524 : 346) ต่อมา กลายเป็นแหล่งขายส่งผ้าต่อเนื่องมาจากสะพานหันและสำเพ็ง

สำเพ็ง (3) - ก่อนเข้าเขตสำเพ็งมีสะพานข้ามคลองเรียกว่าสะพานหัน นับเป็นสะพานแปลกคือ มีห้องแถวยาวประมาณ 10 ห้อง ทั้งสองฝาก สะพานขายผลไม้ราคาแพงจากเมืองจีน เช่น องุ่น สาลี่ ลูกพลับ ลิ้นจี่ต้อง มีร้านของคนไทย 2 ร้าน คือ ร้านตัดผม และร้าน

ชายพลู ใบหมากลูก และเครื่องกินหมาก น้าอบไทย ลงจาก สะพานเข้าเขตลำเพ็ญที่มีร้านขายผ้าขายแพรจีนตลอดทั้งสองฟาก (กาญจนาคพันธุ์ 2524 : 347-348)

- ราชวงศ์ (4) - เป็นย่านขายอาหารต่างๆ ของจีนที่มีชื่อเสียงที่สุด (กาญจนาคพันธุ์ 2524 : 349)
- ทรงวาด (5) - ริมหองฟากถนนของทรงวาดเป็นย่านโกดังสินค้าและร้านค้าส่งสินค้าจากผลิตผลทางเกษตรกรรมประเภทของแห้งที่มาจากทั้งในและนอกประเทศ เช่น ข้าว พริกแห้ง หอม กระเทียม พุทรากัน หูลาม ฯลฯ (สุนน โรจนะสิริ 2522 : 124)
- เยาวราช (6) - ถนนเยาวราชเป็นถนนตัดใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 5 ตัดขึ้นระหว่างถนนใหม่คือถนนเจริญกรุง และถนนเก่าคือถนนลำเพ็ญ เหมือนจะเป็นถนนที่เร่งให้ชุมชนจีนขยายตัวขึ้นไปทางเหนือสู่ถนนเจริญกรุง และนับเป็นความสำเร็จเพราะริมหองฟากถนนเยาวราชกลายเป็นย่านสรรพสินค้าชั้นนำ ร้านค้าต่างๆ ล้วนเป็นร้านใหญ่และหรูหรา มีผู้คนพลุกพล่านทั้งกลางวันและกลางคืน เป็นย่านธุรกิจการค้าต่างๆ และแหล่งบันเทิงเรีงรมย์อันคึกคักหนึ่งของกรุงเทพฯ ในสมัยนั้น เป็นย่านซื้อขายทองแท่งทองรูปพรรณนานาชนิด รวมทั้งเป็นแหล่งสินค้าอุปโภคบริโภคจากเมืองจีนเกือบทุกชนิด จนนิยมเรียกว่า ย่าน China town (สุนน โรจนะสิริ 2522 : 124)

- ย่านเชียงกง (7) - อยู่ทางตอนใต้ของย่านลำเพ็ญ ใกล้บริเวณท่าเทียบเรือสำเภานองพ่อค้าชาวจีนแต่ดั้งเดิม จึงเป็นย่านขายอุปกรณ์เดินเรือและเครื่องอะไหล่รถยนต์ ตลอดจนเศษเหล็ก เครื่องจักรสำหรับงานอุตสาหกรรม (สุนน โรจนะสิริ 2522 : 124)

3.4.3.5 บริเวณด้านเหนือและด้านตะวันออกของคลองรอบกรุง

ในสมัยรัชกาลที่ 5 และ 6 นิยมการสร้างวังออกนอกเขตกำแพงเมืองมาก โดยเฉพาะเมื่อมีการสร้างพระราชวังปทุมวันในสมัยรัชกาลที่ 4 พระราชวังดุสิตและวังพญาไทในสมัยรัชกาลที่ 5 ในปลายสมัยรัชกาลที่ 5 โปรดฯ ประทับที่พระราชวังดุสิตมากกว่าเสด็จกลับไป

ประทับที่พระบรมมหาราชวัง ซึ่งเท่ากับเป็นการย้ายศูนย์กลางการบริหารบ้านเมืองตามมาด้วยโปรดฯ ให้สร้างวังพระราชโอรสในบริเวณใกล้เคียงเพราะสะดวกในการบริหารงานราชการ และเป็นที่พักประทับในบริเวณที่สงบ ร่มรื่น กว้างขวาง ของเขตชานเมือง ดึกว่าใจกลางเมืองเก่าที่เริ่มแออัด วังพระราชโอรสในระยะหลังไม่มีลักษณะเป็นวังหลวงหรือสถานที่ปฏิบัติราชการ เช่น กระทรวง ทบวง กรม เมื่อสิ้นพระชนม์ก็ต้องเปลี่ยนหน้าที่หรือเปลี่ยนวังด้วยอีกแล้ว แต่มีฐานะเป็นที่ประทับส่วนพระองค์ มีกรรมสิทธิ์และตกทอดแก่ทายาทได้ กลุ่มวังใหม่เหล่านี้กระจายอยู่ทั่วไปทางด้านเหนือ ด้านตะวันออกของพระนคร โดยเฉพาะบริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยา ริมถนนราชดำเนินนอก ริมคลองผดุงกรุงเกษม และริมถนนพระวิมาล 1 เช่น วังบางขุนพรหม (ธนาคารแห่งประเทศไทย) วังกรมพระจันทบุรีนฤนาถ วังสุโขทัย วังสวนกุหลาบ (ที่ทำการของทหาร) วังปารุสกวัน (กรมประมวลข่าวกลาง) วังจันทร์เกษม (กระทรวงศึกษาธิการ) วังมหานาค (ตลาดมหานาค) วังสะพานขาว (กรมประชาสัมพันธ์) วังวรดิศ วังกลางทุ่ง (สนามกีฬาแห่งชาติ) วังสระปทุม ฯลฯ สำหรับเจ้านายฝ่ายในก็เริ่มย้ายออกมาประทับที่สวนสุนันทา ซึ่งรัชกาลที่ 5 ทรงจัดเตรียมไว้โดยลำดับ

นอกจากนี้การย้ายศูนย์กลางบริหารราชการแผ่นดินไกลออกมาจากตัวเมืองเดิมทำให้มีข้าราชการบริวาร รวมทั้งขุนนางข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ส่วนหนึ่งย้ายตามออกมาด้วยเพื่อความสะดวกในการปฏิบัติราชการ ทรงพระราชทานที่ดินและบ้านเรือนให้ข้าราชการบริวารใกล้ชิดอยู่อาศัย เช่น บ้านพักข้าราชการบริวารตรงข้ามบริเวณพระตำหนักพญาไทและริมถนนนิคมโลกใกล้ราชตฤณมัยสมาคม ในสมัยรัชกาลที่ 6 ขุนนางคนสำคัญเป็นที่โปรดปรานก็อาจได้รับพระราชทานที่ดินและพระราชทรัพย์ปลูกบ้านเรือนด้วย บ้านขุนนางที่น่าสนใจในบริเวณนี้ เช่น บ้านพระยาอมเรศสมบัติ (ที่ว่าการเขตพระนคร) บ้านพระสรรพการหิรัญกิจ (วชิรพยาบาล) บ้านเจ้าพระยารามราฆพ หรือบ้านนรสิงห์ (ทำเนียบรัฐบาล) บ้านพระยาอนิรุทธิ์เทวหรือบ้านบรรทมสินธุ์ (บ้านพักนายกรัฐมนตรี) บ้านเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี (มูลนิธิเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี) บ้านพระยาสุรียานุวัตรหรือบ้านนนท์ (สำนักงานสภาพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ) บ้านพระยาอุดมพงศ์เพ็ญสวัสดิ์หรือบ้านมนังคศิลา (สภาสตรีแห่งชาติ) บ้านเจ้าพระยาธรรมมาธิกรณาธิบดี (สำนักงานพลังงานแห่งชาติ เป็นต้น) วังเจ้านายและบ้านใหญ่เหล่านี้นิยมสร้างตามแบบอิทธิพลตะวันตกอย่างเต็มที่ มีบริเวณกว้างขวาง จัดสวนไม้ดอกไม้ผลอย่างร่มรื่นสวยงาม (ไชแสง ศุขะวัณณะ 2520 : 84, บุสดีและมานพ 2525 : 192-193)

อย่างไรก็ตามแม้ว่าจะทรงย้ายสถานที่ว่าราชการมาที่พระราชวังดุสิต แต่ไม่โปรดฯ ให้มีสถานที่ราชการตั้งอยู่ในบริเวณนี้มากนัก เพราะทรงกำหนดให้เป็นย่านพักอาศัยที่สงบเงียบ สถานที่ราชการส่วนใหญ่จึงรวมตัวกันอยู่ภายในเขตคลองรอบกรุงซึ่งเป็นบริเวณใกล้เคียงพระบรมมหาราชวังเดิม ดังนั้นจึงเกิดมีการติดต่อรหว่างศูนย์ทั้งสอง ซึ่งเส้นทางสำคัญที่ใช้ได้แก่ ถนนราชดำเนินนอก ถนนสามเสน ถนนนครสวรรค์ (ถนนนางเลิ้ง) ถนนหลานหลวง ถนนบำรุงเมือง ฯลฯ

สิ่งสำคัญอีกอย่างหนึ่งซึ่งจะขาดเสียไม่ได้ในชุมชนชาวไทย เมื่อไปตั้งถิ่นฐานที่ใดก็ต้องทำการสร้างหรือบูรณปฏิสังขรณ์วัดใกล้บ้านของตนเสมอ ในบริเวณนี้ก็เช่นกัน มีวัดขนาดใหญ่มากมาย เช่น วัดสามพระยา วัดมกุฏกษัตริยาราม วัดโสมนัสวิหาร วัดสระเกศ ในสมัยรัชกาลที่ 5 โปรดฯ ให้สร้างวัดใหม่คือวัดเทพศิรินทราวาสริมคลองผดุงฯ ทางด้านตะวันออกของพระนคร ส่วนทางเหนือโปรดฯ ให้บูรณะวัดเบญจมบพิตร และวัดราชาธิวาส เสมือนสร้างใหม่ทั้งวัด (เนตรนภิส, ปิยนาก และ จุลทัศน์ 2525 : 36) จึงนับว่าเป็นบริเวณที่มีวัดกระจายอยู่โดยทั่วไป ทั้งยังมีวัดราษฎร์แทรกอยู่อีกหลายวัดด้วย

ย่านการค้าในบริเวณนี้มีไม่มากนัก ดึงแถวมีปรากฏตามริมถนนบางสาย เช่น ริมถนนสามเสน ช่วงวัดสามพระยาถึงวัดนเรนทรฯ ถนนนางเลิ้งตลอดแนวทั้ง 2 ฟาก ถนน ริมถนนอัษฎางค์ ถนนบำรุงเมือง และถนนพลับพลาไชยบางช่วง บริเวณตั้งแต่สะพานขาวลงมาถึงสะพานเหล็กผู้คนค่อนหนาแน่น และเป็นย่านการค้า ห้องแถว โรงร้านค้า และตลาดที่ค่อนข้างคับคั่งขึ้น (ขุนวิจิตรมาตรา 2523 : 7-8) สำหรับย่านการค้าที่น่าสนใจควรกล่าวถึงได้แก่

ย่านค้าไม้ถนนอัษฎางค์ (1) - เป็นการประกอบกิจการค้าไม้สืบเนื่องกันมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 เมื่อมีการสร้างพระบรมมหาราชวังหรือภูเขาทอง ซึ่งต้องใช้ไม้ซุงจำนวนมากศาลางเป็นฐานราก ไม้จำนวนมากมายหลังไหลสู่พื้นที่นี้และกลายเป็นการ เริ่มต้นของกิจการประเภทนี้เป็นต้นมา

ย่านตลาดมหานาค (2) - คล้ายคลึงมาจากตลาดน้ำคลองมหานาคแต่เดิม เป็นแหล่งชุมนุมของสินค้าพืช ผัก โดยเฉพาะผลไม้จากสวนต่างๆ ในสมัยรัชกาลที่ 6 เมื่อกรมหลวงนครไชยศรีสุเดชซึ่งประทับที่วังมหานาคสิ้นพระชนม์ วังถูกแบ่งออกเป็นหลายส่วน พระตำหนักใหญ่ถูกรื้อและสร้างเป็นตลาดมหานาค (ม.ร.ว.แน่นน้อย, ฉนิศร และดร.ณี 2525 : 479-480) ตลาดน้ำจึงย้ายขึ้นมาเป็นตลาดบกเป็นต้นมา

กล่าวโดยสรุป พื้นที่ส่วนเหนือและตะวันออกของพระนครเดิมส่วนใหญ่เป็นวัดวังเจ้านาย สลับกับที่นาและบ้านเรือนขุนนางที่สงบเงียบ ประชากรค่อย ๆหนาแน่นขึ้นโดยลำดับแต่ไม่รวดเร็วนัก เพราะไม่ค่อยมีงานการค้าสำคัญ ประมาณว่าถึงพ.ศ. 2474 มีพลเมืองเฉพาะส่วนนี้ 87,600 คน (ถัด พรหมมานพ 2474 อ้างถึงใน กรมศิลปากร 2525 : 107) (แผนที่ 3.14)

3.4.3.6 บริเวณตั้งแต่คลองผดุงกรุงเกษมออกไปทางด้านใต้ของเมือง

บริเวณนี้เป็นย่านที่ตั้งสถานกงสุล ห้างร้าน และที่อยู่อาศัยของชาวต่างประเทศมาตั้งแต่รัชกาลที่ 4 ถึงสมัยรัชกาลที่ 5 มีการจับจองที่ดินซื้อที่ดิน และตัดถนนหรือขุดคลองผ่านที่ดินของตนเพื่อแบ่งขาย ปลูกสร้างบ้านเรือนให้คนเช่าอยู่อาศัยหรือทำการค้าริมถนนหรือริมคลองนั้นๆ เช่น คลองและถนนสารของหลวงสารราชายุกต์ ถนนสุรวงศ์และถนนเดโชของพระยาสิทธิราชเดโชไชย ถึงสมัยรัชกาลที่ 6 ก็กลายเป็นย่านคับคั่ง ถนนเจริญกรุง และถนนสุรวงศ์เป็นย่านธุรกิจของชาวตะวันตก ชาวจีน มีธนาคาร โรงแรม ห้างสรรพสินค้า ภัตตาคารฝรั่ง รวมทั้งท่าเทียบเรือต่างประเทศ ฯลฯ ตั้งเรียงรายอยู่เป็นอันมาก เป็นย่านที่มีผู้คนหลายชาติหลายภาษาพลุกพล่านมากกว่าที่อื่นๆ ส่วนถนนสีลม ถนนสาร เป็นย่านบ้านเรือนใหญ่โตของผู้มีฐานะทั้งชาวตะวันตก คหบดีจีน และชาวไทย ถัดออกไปจากบริเวณนี้ในทุ่งมหาเมฆ บ้านทวาย (ยานนาวา) ซ่งนนทรี บางโคล่ วัดพระยาไกร และบางคอแหลม เป็นเขตนอกเมืองที่ห่างไกลส่วนใหญ่เป็นทุ่งนาและสวนผลไม้ มีผู้คนอาศัยเบาบาง ตั้งแต่รัชกาลที่ 7 ถึงก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 การขยายตัวของเขตที่พักอาศัยในบริเวณนี้ไม่รวดเร็วนัก ส่วนใหญ่ยังเกาะกลุ่มอยู่บริเวณเดิมและเพิ่มความหนาแน่นขึ้น เห็นได้จากการมีถนนเล็ก ๆ เชื่อมถนนสีพระยา สุรวงศ์ สีลม และสาร มากขึ้น (ผลดี และมานพ 2525 : 127, 198, 275)

แผนผังแสดงการใช้ที่ดินหลักในเขตอำเภอชั้นในของรัตนโกสินทร์สมัยรัชกาลที่ ๗

0 1000 2000 3000 ม.

- 1 ถนนพระราชาราษฎร์ สร้างสมัยร. 7
- 2 ย่านเกษตรกรรม
- 3 พระตำหนักจิตรลดารโหฐาน สร้างสมัยร. 6
- 4 ย่านการค้าคนไทยแถบบางลำภู
- 5 ย่านการค้าคนจีน แถบ เขาวราช
- 6 ถนนสุขุมวิท สร้างสมัยร. 7
- 7 สวนลุมพินี ซึ่งร. 6 พระราชทาน
- 8 ย่านอุตสาหกรรมริมแม่น้ำ
- 9 ย่านธุรกิจหกวหฬรังแถบบางรัก

แผนที่ : การใช้ที่ดินกรุงรัตนโกสินทร์ สมัยรัชกาลที่ 7
สัญลักษณ์

แผนที่ 3.14

ก	ข	ค1	ค2
ตอนเหนือ	ตอนกลาง	ตอนใต้	
พระราชวังใหม่ วังเจ้านาย บ้านเรือนคหบดี ถนนกว้างๆ ต้นไม้ร่มรื่น บรรยากาศสงบ	พระราชวังเดิม วัดสำคัญๆ ที่ทำการรัฐบาล ตึกแถวรุ่นแรกๆ ย่านใจกลางเมืองเก่า	อาคารพาณิชย์สูงๆ วัดและบ้านพักอาศัย สถาบันการศึกษา สาธารณูปการ อาคารที่ทำการ สถานทูต	ท่าเรือ คูเรือ โรงเลื่อย โรงสี สวนผลไม้ ไร่ชา

การศึกษาจินตภาพกรุงรัตนโกสินทร์เพื่อการอนุรักษ์และพัฒนา

ถัดขึ้นไป ริมคลองผดุงกรุงเกษมด้านตะวันออกเฉียงใต้ซึ่งเป็นที่ตั้งของสถานีรถไฟหัวลำโพง นับเป็นประตูหน้าด่านที่จะติดต่อกับหัวเมืองต่างๆ จนถึงโคราช และทางรถไฟสายปากน้ำซึ่งขนานไปกับแนวถนนหัวลำโพงนอก (ถนนพระราม 4) ซึ่งบริเวณนี้ในสมัยรัชกาลที่ 6 ยังจัดเป็นเขตชานเมือง มีวังเจ้านาย บ้านขุนนางและราษฎรอยู่บ้าง โปรดฯ ให้สร้างจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย สถานปาสเตอร์ กองสุขาภิบาลสภากาชาด และโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ขึ้นที่ตำบลศาลาแดง ต่อมาจึงจัดสร้างสวนลุมพินีขึ้นเป็นสวนสาธารณะขนาดใหญ่สำหรับประชาชน ต่อมาบริเวณนี้กลายเป็นบริเวณเชื่อมต่อระหว่างย่านธุรกิจด้านใต้ของพระนครแถบสีลม บางรัก และย่านที่อยู่อาศัยแถบปทุมวัน เพลินจิต ถนนเพชรบุรี ถนนราชดำริ ถนนสุขุมวิท ถนนวิบูลย์ ฯลฯ จัดเป็นที่อยู่อาศัยของผู้มีฐานะดี โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อเกิดสงครามโลกครั้งที่ 2 ใจกลางกรุงเทพฯ และสถานที่สำคัญๆ ถูกทิ้งระเบิดอย่างหนัก ชาวเมืองอพยพหนีภัยสงครามมาตั้งบ้านเรือนในเขตชานเมืองที่ปลอดภัยกว่า โดยเฉพาะบริเวณถนนสุขุมวิทซึ่งแต่เดิมเรียกว่าทุ่งบางกะปิ เป็นถนนสายยาวสามารถขยายออกไปได้อีกมาก และมีซอยแยกเล็กเข้าไปจากถนนทั้งสองฝั่งถนน จึงมีผู้มีฐานะดีนิยมมาซื้อปลูกสร้างบ้านเรือนแถบนี้มาก

3.4.3.7 บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งธนบุรี

เขตนี้จัดว่าเป็นย่านที่อยู่อาศัยดั้งเดิมมาตั้งแต่สมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ เป็นที่ตั้งของพระราชวังเดิม และวังเจ้านาย เป็นถิ่นที่อยู่ของบรรดาเสนาบดีคนสำคัญๆ ซึ่งส่วนใหญ่ได้รับพระราชทานที่ดิน เมื่อถูกไล่ออกจากบ้านเดิมทำพระบรมมหาราชวังในสมัยรัชกาลที่ 2 เช่น เสนาบดีตระกูลขุนนาง ตระกูลกัลยาณมิตร รวมทั้งขุนนางที่อยู่เดิมครั้งกรุงธนบุรี ตั้งบ้านเรือนต่อเนื่องกันมาถึงสมัยรัชกาลที่ 4 และ 5 ในสมัยรัชกาลที่ 5 ทรงเปลี่ยนแปลงวังเจ้านายฝั่งธนบุรีเป็นสถานที่ราชการสำคัญๆ หลายแห่ง ตั้งแต่ปากคลองบางกอกน้อยตั้งสถานีรถไฟบางกอกน้อย วังหลังเป็นโรงเรียนศิริราชพยาบาล พระนิเวศน์เดิมเป็นกระทรวงทหารเรือ และพระราชวังเดิมเป็นโรงเรียนนายเรือ เส้นทางถนนอรุณอมรินทร์เลียบคลองคูเมืองเดิมฝั่งธนบุรีคงเกิดขึ้นแล้วในสมัยนี้ บริเวณที่มีการข้ามไปมาระหว่างสองฝั่งมากที่สุด ได้แก่ บริเวณท่าช้างวังหลังกับท่าพระจันทร์ ตั้งมีพระราชดำริจะสร้างสะพานข้ามแม่น้ำเจ้าพระยาดังกล่าว

ตั้งแต่คลองบางหลวงลงมาทางใต้ เป็นย่านกุฎีเงินที่อยู่ของชาวต่างประเทศและขุนนางไทย ถัดลงไปบริเวณตึกขาว-ตึกแดง (ตรงข้ามกับทำนาราชวงศ์) เป็นย่านค้าขายทางเรือกับต่างประเทศของพ่อค้าจีนและแขกอินเดีย มีโกดังและโรงเก็บสินค้าใหญ่ๆ สลับแทรก

ไปกับบ้านเรือนริมแม่น้ำ ซึ่งเป็นที่พักอาศัยของคหบดีจีนและบริวาร ส่วนพ่อค้าแขกรวมกลุ่มที่ติด
ชาว-ตึกแดง ภายหลังจึงย้ายไปอยู่แถวพาหุรัดคังกล่าว

นอกจากบริเวณทั้งสองแล้ว พื้นที่ฝั่งธนบุรีส่วนใหญ่ยังเป็นพื้นที่ส่วนที่อุดมสม
บูรณ์ คลองใหญ่เล็กที่แยกออกจากแม่น้ำเจ้าพระยาหลายสายยังคงเป็นที่ตั้งของวัดสลักกับบ้าน
เรือนราษฎรไทย ซึ่งส่วนใหญ่จะมีขนาดกว้างขวาง รั้วรอบด้วยต้นไม้ใหญ่น้อย หันหน้าออกสู่คลอง
โดยเฉพาะริมคลองบางหลวงนั้นส่วนมากเป็นบ้านขุนนาง ข้าราชการ และบ้านผู้มีฐานะดีทั้งสิ้น

ความเปลี่ยนแปลงของฝั่งธนบุรีปรากฏขึ้นอีกครั้งเมื่อมีการสร้างสะพานพระ
พุทธยอดฟ้า ในสมัยรัชกาลที่ 7 เพื่อเชื่อมทางสัญจรทางบกระหว่างฝั่งพระนครและฝั่งธนบุรี รวม
ทั้งมีการตัดถนนถึง 10 สาย ทำให้ฝั่งธนบุรีพัฒนาไปอย่างรวดเร็ว

เป็นที่น่าสังเกตว่าการที่ทางฝั่งธนบุรีไม่ค่อยได้รับการพัฒนาอย่างจริงจังเท่า
เทียมกับฝั่งพระนครนั้น คงไม่ใช่เพราะมีแม่น้ำเจ้าพระยาขวางกั้นอยู่เป็นแน่ เพราะคนไทยใช้
เรือกันเป็นพื้นอยู่แล้ว ในระยะแรกสร้างกรุง ความจำเป็นในด้านการรักษาเมืองทำให้ต้องสร้าง
ป้อมปราการเพียงฝั่งเดียว ผู้คนที่หวาดกลัวข้าศึกคงอพยพมาตั้งบ้านเรือนกันใกล้ๆ กำแพงเมือง
เพื่อศึกเสียเหนือได้มาจะได้อพยพกันเข้าไปในเมืองได้ทัน แต่เมื่อศึกสงครามเบาบางลง เหตุใด
จึงยังไม่มีการพัฒนาธนบุรีอีก ในสมัยรัชกาลที่ 4 แม้จะโปรดฯ ให้สร้างพระราชวังนั้นทูลยกขึ้น
แต่ไม่ทันจะได้ใช้การก็โปรดฯ ให้รื้อลง เอาอิฐมาสร้างวังพระราชโอรสฝั่งพระนครแทน ขณะ
ที่พระราชวังปฐมวันฝั่งพระนคร ซึ่งเป็นที่เสด็จประพาส ให้ประชาชนมาเล่นเรือ ที่ประทับเป็น
เพียงพลับพลาพระที่นั่ง 2 ชั้น กลับกลายเป็นมีความสำคัญขึ้นทุกที มีการสร้างถนนสระปทุม (หรือ
ถนนพระราม 1 ในปัจจุบัน) ซึ่งนับเป็นถนนสำคัญที่สุดในสมัยนั้น ในสมัยรัชกาลที่ 5 ฝั่งธนบุรี
เริ่มคึกคักขึ้นมาบ้างเมื่อโปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนแปลงพระราชวังและวังหลายแห่งเป็นสถานที่ราช
การ ถึงสมัยรัชกาลที่ 7 จึงมีการพัฒนาฝั่งธนบุรีกันอย่างจริงจัง มีการตัดถนนถึง 10 สาย สะ
พานข้ามแม่น้ำเจ้าพระยาก็ได้สร้าง เคาชะบุมที่ไม่ได้สร้างในที่กำหนดไว้เดิม (แต่ต่อมาก็อุตสาหกรรม
สร้างสะพานพระปิ่นเกล้าฯ ขึ้น ขยับออกไปไม่ไกลนัก คล่อมทับลงไปบนคลองโรงไหม ปิดตาย
เส้นทางน้ำไม่ให้อีกได้ใช้กันอีก เวลาสร้างคงไม่ได้คำนึงถึงปัญหานี้กันเลย) และถ้าสังเกตให้
ดีจะเห็นว่าสะพานพุทธฯ ออกแบบเป็น "ลูกศร" ปลายลูกศรชี้มาทางฝั่งธนฯ ซึ่งอาจารย์นิล วิทย
ชิระนันท์ ได้กรุณาให้คำอธิบายไว้ในการบรรยายทางวิชาการเรื่อง "การพัฒนาเมืองและการ
รักษามรดกทางวัฒนธรรม" ณ มหาวิทยาลัยศิลปากร วันที่ 9 กันยายน 2530 ว่าเสมือนกับเป็น

การกำหนดหรือตรึงผังถนนไว้ การสร้างสะพานพุทธฯ ในสมัยรัชกาลที่ 7 คงจะมีความสำคัญเป็นพิเศษ เพราะเคยมีการออกแบบจะสร้างถนนขนาดใหญ่รับกับถนนราชดำเนิน แยกออกจากถนนราชดำเนินมุ่งตรงมายังสะพานพุทธฯ แต่แนวถนนจะกินเขตวัดสุทัศน์ฯ ซึ่งเป็นวัดคู่บ้านคู่เมืองเรื่องจึงระงับไป ถึงในสมัยปัจจุบัน concept การคุมกำเนิดผังถนนบริหมดสิ้นไปแล้ว แม้กระทั่งหัวลูกศรของสะพานพุทธฯ เองก็มีแนวใหม่ของสะพานพระปกเกล้าฯ เคียงคู่ไป ทำลาย form เดิมไปแล้วเช่นกัน เป็น process of modernization ที่เลื่อนอดีตลงทีละน้อย พื้นที่ผังถนนบริกำลังพัฒนาไปอย่างไร้ขอบเขตในรัชกาลปัจจุบัน มีการสร้างสะพานข้ามแม่น้ำเจ้าพระยานับสิบสะพาน ล่าสุดคือ สะพานพระราม 9 หรือสะพานแขวนที่บางปะกอก ชุมชนเมืองขยายตัวออกไปไกลถึงตลิ่งชัน ภาษีเจริญ บางขุนเทียน ราษฎร์บูรณะ และมีแนวโน้มจะขยายต่อไปอย่างไม่หยุดยั้ง

3.5 ยุคปัจจุบัน ตั้งแต่ พ.ศ. 2489 (หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 - ปัจจุบัน)

3.5.1 พื้นที่และประชากร

จากสถิติกองการทะเบียน กรมการปกครอง กระทรวงมหาดไทย และสถิติของกองผังเมือง กรุงเทพมหานคร บันทึกพื้นที่และจำนวนประชากรในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 (พ.ศ. 2482-2488) จนถึงปัจจุบัน ไว้ดังแสดงในตารางที่ 3.2

จะเห็นได้ว่า ก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 จำนวนประชากรของกรุงรัตนโกสินทร์เพิ่มขึ้นอย่างช้า ๆ เพราะอัตราการเกิดการตายยังอยู่ในระดับสูง อัตราการเพิ่มของประชากรประมาณร้อยละ 4.7 ต่อปี แต่ภายหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 สิ้นสุดลง จำนวนประชากรเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วเพราะอัตราการตายลดต่ำลงเนื่องจากเทคนิควิทยาการทางการแพทย์และสาธารณสุข ในขณะที่อัตราการเกิดยังสูงอยู่ พร้อมกันนี้ยังมีผู้อพยพจากหัวเมืองเข้ามาหางานและความเจริญใหม่ ๆ ในพระนครอีกมากมาย การเพิ่มของประชากรในกรุงเทพมหานครยิ่งทวีคูณหลังจากรัฐบาลกำหนดนโยบายปรับปรุงเศรษฐกิจและสังคมของประเทศระยะยาวตั้งแต่ปี พ.ศ. 2500 เป็นต้นมา ปัจจุบันกรุงเทพมหานครจัดแบ่งพื้นที่โดยพิจารณาจากความหนาแน่นของประชากรและลักษณะการใช้ที่ดินเป็น 3 ระดับ รวม 24 เขตการปกครอง ดังนี้คือ

ตาราง 3.2 แสดงจำนวนประชากรและพื้นที่กรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2480-2530

พ.ศ.	ประชากร	พื้นที่	
		ไร่	ตร.กม.
2480	890,453	61,736.25	98.77
2488	897,886*	*	*
2490	1,178,881	*	*
2499	1,773,300	109,841.875	175.74
2500	1,908,100	*	*
2510	3,123,600	*	*
2515	3,793,700	*	*
2525	5,468,200	980,460.625	1,568.737
2530	5,609,352	980,460.625	1,568.737

* ข้อมูลไม่แน่นอน

เขตชั้นใน เป็นเขตเมืองเก่าเป็นที่ตั้งของพระบรมมหาราชวัง สถาบันราชการและศูนย์กลางพาณิชย์กรรม มีประชากรหนาแน่นที่สุด ประกอบด้วยเขตต่าง ๆ 11 เขต ได้แก่ เขตพระนคร เขตสัมพันธวงศ์ เขตบ่อมปราบ เขตปทุมวัน เขตบางรัก เขตดุสิต เขตพญาไท และเขตห้วยขวาง ในฝั่งพระนคร และฝั่งธนบุรี มีเขตธนบุรี เขตคลองสาน และเขตบางกอกใหญ่

เขตชั้นกลาง เป็นพื้นที่ถัดจากเขตชั้นใน เป็นบริเวณที่มีการขยายตัวอย่างรวดเร็วในช่วงสิบกว่าปีที่ผ่านมา ซึ่งพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นบริเวณที่พักอาศัยและสถาบันราชการบางแห่ง ประชากรหนาแน่นปานกลางประกอบด้วยเขตต่างๆ 7 เขต ได้แก่ เขตยานนาวา เขตบางเขน เขตบางกะปิ เขตพระโขนง ในฝั่งพระนคร และเขตบางกอกน้อย เขตภาษีเจริญ เขตราชบุรีบูรณะ ในฝั่งธนบุรี

เขตชั้นนอก เป็นพื้นที่รอบนอกสุดของกรุงเทพมหานคร เป็นบริเวณที่มีประชากรอาศัยอยู่เบาบาง พื้นที่ส่วนใหญ่เพื่อการเกษตรกรรม แต่ในปัจจุบันได้มีการขยายตัวของที่อยู่อาศัยใหม่

ประกอบด้วยเขตต่าง ๆ 6 เขต ได้แก่ เขตหนองจอก เขตมีนบุรี เขตลาดกระบัง ในฝั่ง
พระนคร และเขตบางขุนเทียน เขตคลองสาน และเขตหนองแขม ในฝั่งธนบุรี

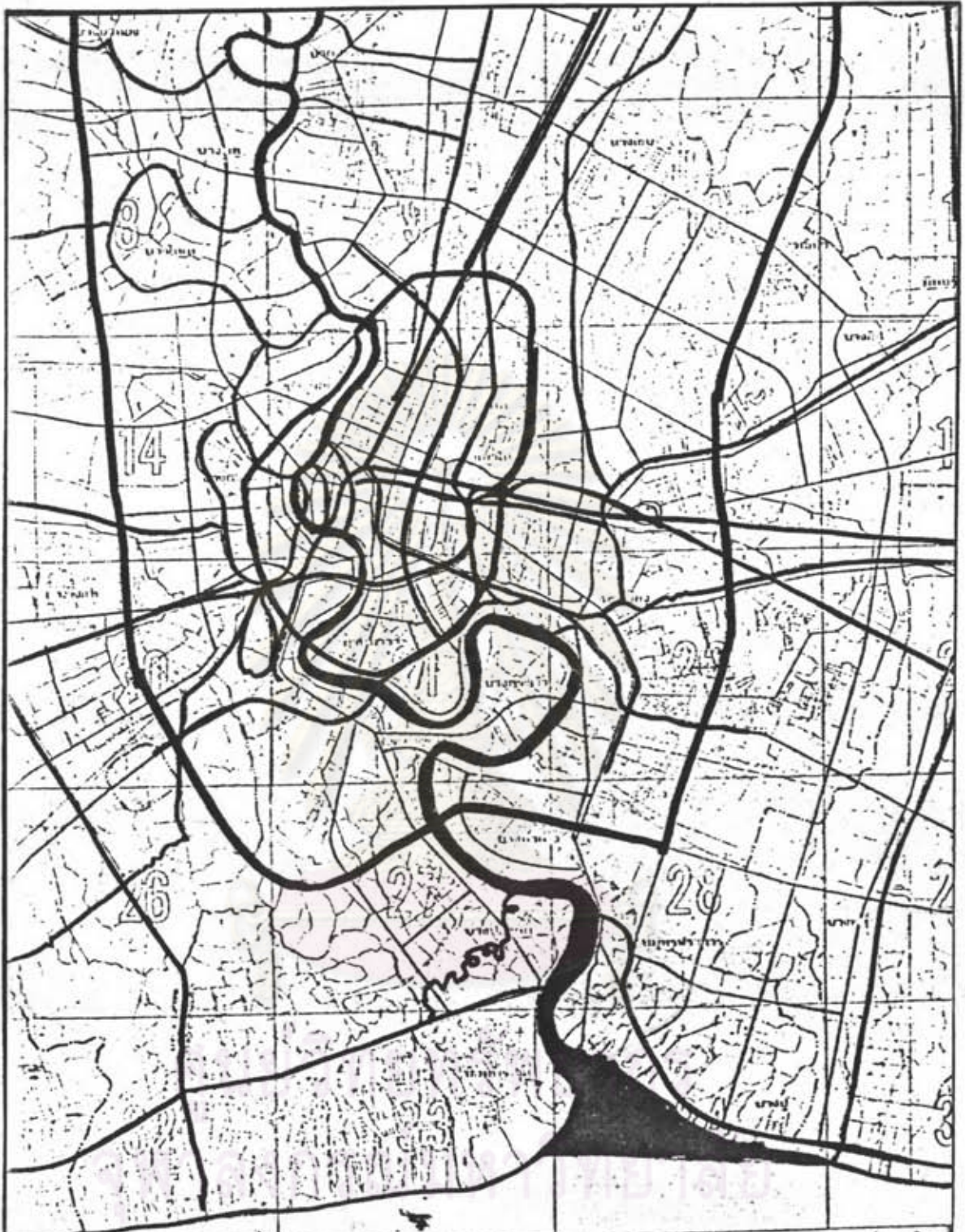
3.5.2 สภาพเศรษฐกิจและสังคม

ในช่วงปลายสงครามโลกครั้งที่ 2 บ้านเรือนได้รับผลกระทบจากสงครามหลายด้าน
อาคารบ้านเรือน วัฒนาอาราม ตลอดจนสถานที่สำคัญ ๆ หลายแห่งถูกระเบิดทำลายเสียหาย
ประชาชนต้องอพยพครอบครัวออกจากกรุงเทพฯ เพื่อหลีกเลี่ยงอันตรายและภาวะข้าวยากหมาก
แพง หลังสงครามสงบลงผู้คนเริ่มทยอยกลับเข้ากรุงเทพฯ สภาพเศรษฐกิจหลังสงครามซบเซา
แต่เมื่อรัฐบาลเริ่มมีแนวทางในการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมที่ชัดเจนขึ้น สภาพเศรษฐกิจของประ
เทศก็เริ่มดีขึ้นเป็นลำดับ กล่าวคือ ประมาณ พ.ศ. 2500 รัฐบาลของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์
โดยความช่วยเหลือของรัฐบาลสหรัฐอเมริกา ได้กำหนดให้ประเทศต้องมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจและ
สังคม ต้องมีผังเมืองการใช้ที่ดิน และโครงข่ายการคมนาคมของกรุงเทพมหานคร เพื่อเป็นแนว
ทางในการพัฒนาประเทศ (มานพ พงศทัต 2525 : 231)

ตั้งแต่ พ.ศ. 2504 ประเทศไทยเริ่มใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ การ
พัฒนาประเทศมุ่งสู่ระบบการผลิตทางอุตสาหกรรมอย่างเห็นได้ชัด กรุงเทพฯ ถูกสนับสนุนให้กลาย
เป็นศูนย์กลางของการพัฒนาประเทศในด้านอุตสาหกรรม การเงิน ธุรกิจ การบริหาร ฯลฯ
เป็นจุดรวมของเส้นทางการขนส่งและการคมนาคมทุกชนิด ท่าเรือ ท่าอากาศยาน สถานีรถไฟ
ถนนหนทาง รวมทั้งการสาธารณสุข โภค สาธารณูปการที่มีคุณภาพ เป็นเหตุให้กรุงเทพฯ เป็น
เมืองที่มีธุรกิจหมุนเวียนมากที่สุด เกิดการจ้างแรงงานมากที่สุด ประชาชนจากต่างจังหวัดหลั่ง
ไหลเข้ามาในกรุงเทพฯ ดังปรากฏว่าในช่วง พ.ศ. 2503 - พ.ศ. 2513 ประชากรกรุงเทพฯ
เพิ่มขึ้นในอัตรา 6.1 % เมื่อเทียบกับประชากรทั้งประเทศที่เพิ่มในอัตราเฉลี่ย 3.1 % พื้นที่
เมืองขยายตัวออกไปอย่างรวดเร็วตั้งแต่หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 นับเป็นสิบ ๆ กิโลเมตร โดย
เฉพาะทางด้านทิศเหนือและทิศตะวันออก (ดุสิตและมานพ 2525 : 361) คนที่ร่ำรวยจากการที่
เป็นพ่อค้า นักธุรกิจ ทำการค้าทั้งภายในและภายนอกประเทศมีมากขึ้น ในขณะเดียวกัน คนขาย
แรงงานและคนยากจนก็มีมากขึ้นเป็นเงาตามตัว การแบ่งชั้นของสังคมในระบอบประชาธิปไตย
และสภาพเศรษฐกิจหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 เปลี่ยนมาเป็นการแบ่งตามรายได้ของประชาชน
ซึ่งประกอบด้วย 3 กลุ่มใหญ่ๆ คือ กลุ่มผู้มีรายได้สูง กลุ่มผู้มีรายได้ปานกลาง และกลุ่มผู้มีรายได้ต่ำ

ภาวะการส่งเสริมกรุงเทพฯ นี้ ดำเนินต่อมาจนกรุงเทพฯ กลายเป็นเสมือนเมืองโตเดี่ยว หรือ เอกนคร (Primate City) กล่าวคือ เป็นแหล่งรวมของความเจริญและสถาบันสำคัญทั้งปวงของชาติ เป็นศูนย์กลางของประเทศในทุกๆ ด้าน อาทิ การบริหารประเทศ การท่องเที่ยว การอุตสาหกรรม การคมนาคม การศึกษา การทหาร การเศรษฐกิจและพาณิชย์กรรม การจ้างงาน ฯลฯ กรุงเทพฯ ถูกขนานนามว่า เป็นประเทศไทย นับเป็นจุดที่มองเห็นข้อบกพร่องของแผนพัฒนาฯ ที่ผ่านมาได้เป็นอย่างดี สถานพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติจึงได้บรรจุนโยบายกระจายความเจริญออกไปสู่ภูมิภาคไว้ในแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 4 (พ.ศ. 2520-2524) เป็นต้นมาจนปัจจุบันเข้าสู่ระยะของแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 6 (พ.ศ. 2530-2534) โดยมุ่งเน้นการลดบทบาทกรุงเทพมหานครและการปรับปรุงพัฒนาเมืองหลักให้เจริญสมดุลย์กับสภาพลัทธิภูมิประเทศ และสภาวะเศรษฐกิจของท้องถิ่นนั้นๆ โดยดำเนินการตามหลักการพัฒนา ส่งเสริมอาชีพทั้งด้านเกษตรกรรม อุตสาหกรรมและการบริการ อันเป็นหลักสำคัญในการจ้างงาน เพื่อให้ประชากรในภูมิภาค มีอาชีพประจำ มีรายได้เลี้ยงครอบครัวอย่างเพียงพอ ไม่จำเป็นต้องดิ้นรนอพยพเข้าสู่เมืองใหญ่อีกต่อไป

ในด้านของการวางผังเมืองใน พ.ศ. 2501 เทศบาลนครกรุงเทพฯ ได้ว่าจ้างบริษัท Litchfield Whiting Bowne and Associates ซึ่งเป็นคณะผู้วิจัยชาวอเมริกันเข้ามาทำการสำรวจและวิเคราะห์การแก้ปัญหาเกี่ยวกับการสาธารณูปโภคและการใช้ที่ดินในเขตกรุงเทพฯ และธนบุรี และทำรายงานเป็นข้อเสนอแนะไว้ในหนังสือ Greater Bangkok Plan 2533 ขึ้นเป็นโครงการ 30 ปี (แผนที่ 3.15) มีเป้าหมายประชากร 4.5 ล้านคน กรุงเทพมหานครซึ่งแต่เดิมมีระบบทางน้ำผสมระบบทางบก ถูกเปลี่ยนไปตามความนิยมของโลกที่เข้าสู่ยุครถยนต์ (Automobile Age) เมืองเดิมซึ่งศูนย์กลางที่พระบรมมหาราชวังเป็นวงแหวน มีคูคลอง 3 ชั้น ได้ถูกเสนอแนะให้กระจายตัวออกไปในรูปของวงแหวน โดยมีเส้นทางถนนวงรอบ (Ring road) กั้นเป็น 3 รอบที่กว้างขึ้นแทนคลองทั้ง 3 และเริ่มขยายตัวตามเส้นทาง (Ribbon development) ที่ศเหนือและทิศตะวันออกรวมทั้งเขตธนบุรี เข้ากับทางชานเมืองด้านเหนือ แถบพหลโยธิน และด้านตะวันออกบางกะปิเข้าด้วยกัน ถนนมีความสำคัญในกรุงเทพฯ และคลองหลายสายถูกถมทับเป็นถนน เส้นทางคมนาคมออกสู่จังหวัดต่าง ๆ กระจายออกเป็นรูปมือและนิ้วมือ ศูนย์การค้าที่สำคัญส่วนใหญ่ยังเป็นที่เดิม คือ ย่านเยาวราช ย่านบางลำภู บำรุงเมือง เืองนคร ศูนย์การค้าที่เริ่มเกิดขึ้นใหม่ คือ ย่านวังบูรพา ย่านปทุมวัน ย่านประตูน้ำ กรมสิทธิ์ที่ดินส่วนใหญ่เริ่มตกอยู่ในมือเอกชน และราคาที่ดินเริ่มสูงขึ้นอย่างรวดเร็ว

<p>แผนที่ : ผังนครหลวง 2543 สัญลักษณ์</p>	<p>แผนที่ 3.15</p>
<p>ที่มา : สำนักผังเมือง กระทรวงมหาดไทย</p> <p>การศึกษาจินตภาพกรุงรัตนโกสินทร์เพื่อการอนุรักษ์และพัฒนา</p>	

อย่างไรก็ตามการขยายตัวของกรุงเทพมหานครไม่ได้ดำเนินไปภายใต้กฎเกณฑ์ ทั้งนี้ เพราะเศรษฐกิจเมืองที่กำลังขยายตัวอย่างมากและขาดกฎหมายผังเมืองที่สมบูรณ์ แม้ว่าขณะนั้นจะมี พ.ร.บ. การผังเมืองและผังชนบท เป็นกฎหมายผังเมืองฉบับแรกตั้งแต่ พ.ศ. 2495 แล้วก็ตาม ต่อมาจึงยกเลิกแล้วออก พ.ร.บ. การผังเมือง พ.ศ. 2518 ขึ้นใช้แทน แต่ก็ยังไม่มีผลในทางปฏิบัติสัก สำนักผังเมือง กระทรวงมหาดไทย ได้ทำการปรับปรุงผังนครหลวง 2543 ขึ้นเป็นโครงการ 25 ปี กำหนดประชากร 7.5 ล้านคน ในพื้นที่ 1,000 ตร.กม. โดยใช้แนวทางเดิมของ Greater Bangkok Plan 2533 ของ Litchfield คือ เน้นให้ความสำคัญในการคมนาคมทางถนนมากขึ้นทุกที่ ๆ ถนนสายวงแหวนได้เริ่มขึ้นหลายสาย การขยายถนนในตัวเมืองและการถมคลองมีมากขึ้น แต่การคมนาคมขนส่งมวลชนแทบไม่มีการพัฒนา และทางน้ำถูกละทิ้งโดยสิ้นเชิง เมืองขยายตัวออกไปในแนวราบ (Horizontal Growth) อย่างรวดเร็ว เพราะที่ดินในเมืองราคาถูก เกิด "บ้านจัดสรร" ขึ้นเป็นจำนวนมากบริเวณหัวหมาก สุขุมวิท พหลโยธิน และฝั่งธนบุรี บ้างเล็กน้อย กรุงเทพมหานคร เริ่มประสบกับปัญหานานัปการ เริ่มตั้งแต่ไม่สามารถให้บริการสาธารณสุขปกศ สาธารณูปการ แก่ประชาชนอย่างทั่วถึง ทั้งด้านของการประปา การระบายน้ำ ถนน ไฟฟ้า โทรศัพท ปัญหาที่ยิ่งใหญ่อีกปัญหาคือ การเดินทางไป-กลับ ระหว่างบ้านและที่ทำงาน ซึ่งอยู่ในเมืองเช่นเดิม ทำให้เกิดปัญหาจราจรติดขัดโดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงฤดูน้ำหรือเกิดน้ำท่วม

ในปัจจุบัน ขณะที่เขตชุมชนขยายไกลออกไปถึงมีนบุรี หองจอก ลาดกระบัง และฝั่งธนบุรีขยายไปถึงตลิ่งชัน ภาษีเจริญ บางขุนเทียน และราษฎร์บูรณะ และมีที่ทำว่าจะขยายต่อไปอย่างไม่หยุดยั้ง สำนักผังเมืองได้ทำการร่าง "ผังเมืองรวมกรุงเทพมหานคร พ.ศ. 2544 (แผนที่ 3.16) ภายใต้ พ.ร.บ. การผังเมือง พ.ศ. 2518 และสอดคล้องกับแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 6 ซึ่งได้กำหนดนโยบายชะลอการขยายตัวของกรุงเทพฯ และกระจายกิจกรรมเศรษฐกิจไปสู่ชุมชนหลักในภูมิภาคและเขตปริมณฑล ผังเมืองรวมกรุงเทพฯ นี้ กำหนดให้รองรับประชากรประมาณ 7.6 ล้านคน เต็มพื้นที่ 1,568.7 ตร.กม. ของกรุงเทพมหานคร ทั้งนี้เพื่อเป็นกรอบแนวทางในการพัฒนากรุงเทพฯ เพื่อให้การเจริญเติบโตเป็นไปอย่างมีระเบียบ และช่วยลดปัญหาต่างๆ ดังเคยมีมาในอดีตได้

เอกสารประกอบการประชุมประชาชน

ครั้งที่ ๓

ผังเมืองรวมกรุงเทพมหานคร

๑. ปัญหาและแนวทางแก้ไข

กรุงเทพมหานคร, เมืองหลวงของประเทศไทย, เป็นศูนย์กลางความเจริญในทุกด้านอันเป็นผลมาจากนโยบายการพัฒนาประเทศในอดีต ทำให้เกิดการรวมตัวของกิจกรรมทางเศรษฐกิจสูง มีการขยายตัวของเมืองและประชากรอย่างรวดเร็ว ก่อให้เกิดปัญหาต่างๆ มากมาย ปัญหาส่วนใหญ่มีสาเหตุจากการเพิ่มประชากรอย่างรวดเร็วในขณะที่ยังขาดแนวทางการพัฒนาเมืองที่จะควบคุมได้อย่างแน่ชัด เกิดความขัดแย้งและสับสนในการใช้ประโยชน์ที่ดินและกิจกรรมต่างๆ รวมทั้งการกระจายการพัฒนาที่ไม่สมดุลกับระบบการบริการพื้นฐาน เกิดความไม่สะดวกและไม่ประหยัดในการให้บริการสาธารณูปโภค สาธารณูปการ ปัญหาต่างๆ ที่เห็นได้ชัด คือ ปัญหาแหล่งชุมชนแออัด ปัญหาการจราจรติดขัด ปัญหาน้ำท่วม แผ่นดินไหวและความเดือดร้อนอันเนื่องมาจากมลพิษและเหตุรำคาญต่างๆ เป็นต้น

ดังนั้น การวางและจัดทำผังเมืองรวมกรุงเทพมหานคร ตาม พ.ร.บ.การผังเมือง พ.ศ. ๒๕๑๘ จึงได้นำมาใช้เป็นแนวทางหนึ่งที่จะรองรับการขยายตัวดังกล่าว และแก้ไขหรือหลีกเลี่ยงปัญหาต่างๆ ซึ่งต้น ควบคู่กับการพัฒนา ตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ซึ่งได้กำหนดนโยบายชะลอการขยายตัวของกรุงเทพมหานคร และการกระจายกิจกรรมเศรษฐกิจไปสู่ชุมชนหลักในภูมิภาคและในเขตปริมณฑล ให้สามารถเป็นฐานการจ้างงานและกระจายประชากรไปอยู่ในเขตปริมณฑลแทน การเดินทางเข้ามาทำงานและบริการในกรุงเทพมหานครซึ่งเป็นอีกแนวทางหนึ่งในการแก้ไขปัญหาของกรุงเทพมหานคร

๒. เป้าหมายและวัตถุประสงค์ของผัง

เพื่อให้เป็นไปตามรูปแบบที่เหมาะสมต่อสภาพต่าง ๆ ของบริเวณเมืองที่เป็นอยู่ในปัจจุบันและสอดคล้องกับการขยายตัวในอนาคตโดยสนองนโยบายของรัฐดังกล่าว สำนักผังเมืองจึงได้ดำเนินการจัดทำผังเมืองรวมกรุงเทพมหานครที่กำหนดเป้าหมายของผัง ถึงปี พ.ศ. ๒๕๕๔ รองรับประชากรประมาณ ๗.๖ ล้านคน เพิ่มพื้นที่เขตของกรุงเทพมหานคร ๑,๕๖๘.๘ ตารางกิโลเมตร โดยมีวัตถุประสงค์ของผังดังนี้

- ๑) เพื่อกำหนดการกระจายตัวของประชากรในอนาคต ให้มีความสมดุลตามความเหมาะสมกับสภาพพื้นที่
- ๒) เพื่อส่งเสริมให้กรุงเทพมหานครเป็นศูนย์กลางธุรกิจและการปกครองที่มีประสิทธิภาพของประเทศ
- ๓) เพื่อกำหนดให้มีการใช้ประโยชน์ที่ดินที่เหมาะสมมีประสิทธิภาพยิ่งขึ้น และสอดคล้องกับบริการสาธารณูปโภคและสาธารณูปการ
- ๔) เพื่อกำหนดระบบโครงสร้างคมนาคมและขนส่งให้มีความสะดวกปลอดภัยและประหยัดโดยมีความสัมพันธ์สอดคล้องกับรูปแบบการใช้ประโยชน์ที่ดิน
- ๕) เพื่อส่งเสริมและรักษาโบราณสถานวัฒนธรรมและสิ่งสำคัญที่มีคุณค่าทางประวัติศาสตร์รวมทั้งทรัพยากรธรรมชาติที่มีคุณค่าต่อความเป็นอยู่ สภาพแวดล้อม และเอกลักษณ์ของกรุงเทพมหานคร

๓. แนวความคิดในการวางผัง

สำนักผังเมืองได้ดำเนินการจัดทำผังเมืองรวมกรุงเทพมหานคร เพื่อใช้เป็นแนวทางในการควบคุมการพัฒนาให้เป็นไปตามวัตถุประสงค์โดยมีแนวความคิดดังนี้

๑. สงวนและรักษาพื้นที่เกษตรกรรมชานเมืองไว้โดยให้การพัฒนาอยู่เฉพาะในบริเวณที่กำหนดให้เป็นเมืองและเพียงพอที่จะรองรับการพัฒนาในอนาคต
๒. การพัฒนาส่วนใหญ่จะอยู่ภายในกรอบถนนวงแหวนรอบนอกและคันป้องกันน้ำท่วม
๓. จัดรูปแบบของการพัฒนากรุงเทพมหานครในอนาคตให้มีการเจริญเติบโตแบบเมืองหลายศูนย์กลาง (Polycentric)
๔. กระจายกิจการอุตสาหกรรมให้ออกไปอยู่ในปริมณฑลและพื้นที่ชานเมืองของ กรุงเทพฯ และให้มีเฉพาะอุตสาหกรรมบริการหรืออุตสาหกรรมในครอบครัวที่ไม่ก่อมลพิษอยู่ได้ภายในชุมชนทั่วไป
๕. ควบคุมการพัฒนาในพื้นที่ที่มีปัญหาน้ำท่วมและแผ่นดินไหว

๔. ผังเมืองรวมกรุงเทพมหานคร พ.ศ. ๒๕๕๔

ผังเมืองรวมกรุงเทพมหานครฉบับนี้ได้กำหนดการใช้ประโยชน์ที่ดินของเมืองให้มีความเหมาะสมโดยพิจารณาจากความเหมาะสมทั้งในด้านบริการสาธารณูปโภค สาธารณูปการด้านภูมิประเทศ ด้านรูปแบบของเมือง ด้านความสมดุลในการกระจายตัวของประชากรและด้านสัมพันธ์กับแหล่งงาน ตลอดจนถึงความสอดคล้องกับกฎข้อบังคับต่างๆ ที่บังคับใช้ก่อนแล้วในพื้นที่ เพื่อให้กรุงเทพมหานครมีโครงสร้างของเมืองที่มีการแยกการใช้ประโยชน์ที่ดินซึ่งขัดแย้งกันออกจากกันและส่งเสริมแหล่งงานและบริการต่าง ๆ กับที่พักอาศัยให้มีความสัมพันธ์กันโดยเกิดความสะดวกและย่นระยะเวลาการเดินทางให้มากที่สุด หลักการเช่นนี้ก็ถือการส่งเสริมศูนย์พาณิชย์กรรม ซึ่งเป็นที่รวมของธุรกิจการค้าต่าง ๆ และเป็นแหล่งที่ตั้งของสาธารณูปโภค สาธารณูปการต่าง ๆ ในการให้บริการแก่เมืองให้กระจายไปตามพื้นที่ต่าง ๆ ของเมืองเพื่อให้บริการได้อย่างทั่วถึงแต่ละแหล่ง

ลักษณะที่สำคัญอีกประการหนึ่งก็คือ การส่งเสริมให้รูปแบบของเมืองมีความกระชับและมีขนาดที่พอเหมาะกับจำนวนประชากรแทนที่จะให้ขยายตัวออกไปอย่างไร้ทิศทาง ซึ่งก่อให้เกิดผลเสียหลายประการ ทั้งนี้เพื่อความประหยัดในการให้บริการต่างๆ และเกิดความสะดวกแก่ประชาชนโดยทั่วไป อีกทั้งเป็นการรักษาสภาพแวดล้อมที่ดีของเมืองไว้ โดยเฉพาะพื้นที่ชนบทและเกษตรกรรมชานเมือง ปัญหาที่สำคัญด้านอื่น ๆ ของกรุงเทพมหานคร เช่น ปัญหาน้ำท่วมและแผ่นดินไหว นั้นก็ใช้การกำหนดพื้นที่เมืองในอนาคตให้หลีกเลี่ยงพื้นที่ซึ่งมีปัญหาดังกล่าวให้มากที่สุด

กิจกรรมหลักที่กำหนดไว้ในผังเมืองรวมนี้พอสรุปได้ดังนี้

๑. **บริเวณที่อยู่อาศัย** กำหนดโดยเริ่มจากบริเวณใจกลางเมือง กระจายออกไปโดยรอบเป็น ๓ ลักษณะ คือ ที่อยู่อาศัยหนาแน่นมาก ที่อยู่อาศัยหนาแน่นปานกลาง และที่อยู่อาศัยหนาแน่นน้อยตามลำดับ

๒. **บริเวณพาณิชย์กรรม** แบ่งออกเป็น ๓ ประเภท ตามลักษณะการใช้ประโยชน์ของพื้นที่ คือ ศูนย์พาณิชย์กรรมและธุรกิจใจกลางเมือง ซึ่งเป็นศูนย์รวมของธุรกิจบริการที่ใหญ่ที่สุดอยู่ใจกลางเมือง ศูนย์พาณิชย์กรรมย่อย ซึ่งเป็นศูนย์ที่มีความสำคัญรองลงมาและกระจายตามจุดต่างๆ เพื่อให้บริการพื้นที่รอบนอก และเพื่อลดปัญหาความแออัดในพื้นที่ชั้นใน สำหรับบริเวณพาณิชย์กรรมอื่น ๆ สามารถอยู่ได้ทั่วไป เช่น พาณิชยกรรมซึ่งเกาะตัวตามริมถนน และที่แทรกอยู่ตามชุมชนพักอาศัยโดยทั่วไป

๓. **บริเวณอุตสาหกรรม** ในอนาคตพื้นที่อุตสาหกรรมการผลิตและคลังสินค้าที่จะมีขึ้นใหม่จะสนับสนุนให้อยู่ในบริเวณที่เหมาะสมเฉพาะกิจการนี้เท่านั้น สำหรับอุตสาหกรรมบริการและอุตสาหกรรมในครอบครัวซึ่งมีขนาดเล็ก ซึ่งไม่ก่อให้เกิดปัญหามลพิษสามารถกระจายอยู่ได้ทั่วไป เพื่อให้บริการแก่ชุมชน

๔. **บริเวณสถาบันราชการและสาธารณูปโภค** การใช้ประโยชน์ที่ดินของสถาบันราชการที่จะมีเพิ่มขึ้นในอนาคตได้จัดเตรียมไว้เฉพาะของหน่วยราชการส่วนท้องถิ่น สำหรับหน่วยราชการส่วนกลางนั้น รัฐบาลมีนโยบายที่จะย้ายออกไปยังปริมณฑลของ กทม. เพื่อลดความแออัดและส่งเสริมความเป็นระเบียบและสภาพแวดล้อมที่ดีในพื้นที่ชั้นใน โดยเฉพาะบริเวณเกาะรัตนโกสินทร์ ซึ่งเป็นแหล่งมรดกทางวัฒนธรรมที่สำคัญของประเทศ

๕. **บริเวณสถาบันการศึกษา** การใช้ประโยชน์ที่ดินเพื่อสถานศึกษาได้จัดเตรียมไว้เฉพาะระดับโรงเรียนและอาชีวศึกษาเท่านั้นสำหรับสถาบันระดับอุดมศึกษา รัฐบาลมีนโยบายให้กระจายออกไปสู่ปริมณฑลและภูมิภาคอื่น ๆ จึงไม่มีการกำหนดพื้นที่ใหม่ สำหรับสถาบันระดับอุดมศึกษาในพื้นที่ กทม.

๖. **บริเวณสถานที่พักผ่อนหย่อนใจ** กรุงเทพมหานครควรมีพื้นที่สำหรับการพักผ่อนหย่อนใจเพิ่มขึ้นให้เพียงพอ ซึ่งได้แบ่งไว้เป็นประเภทต่างๆ ตามลักษณะการใช้สอย คือ สวนสาธารณะขนาดเล็กและสนามเด็กเล่นซึ่งเป็นที่พักผ่อนพื้นฐานที่ควรส่งเสริมให้มีตามเขตต่างๆ อย่างเพียงพอ สนามกีฬาและที่เล่นกีฬาประเภทต่างๆ รวมทั้งสวนสาธารณะควรมีเพิ่มขึ้นในพื้นที่ชั้นกลางและชั้นนอกของเมืองสำหรับที่โล่งเพื่อการพักผ่อนอื่นๆ เช่นสนามกอล์ฟสวนสัตว์และสวนสนุก เป็นต้นควรมีเพิ่มขึ้นโดยเฉพาะในพื้นที่ชั้นนอก ซึ่งราคาที่ดินยังถูกเพราะต้องใช้พื้นที่มาก

๗. **บริเวณชนบทและเกษตรกรรม** ได้แก่บริเวณชานเมืองและพื้นที่รอบนอกเป็นส่วนใหญ่โดยทั่วไปยังเป็นพื้นที่เกษตรกรรมปศุสัตว์เลี้ยงหรือฟาร์มเลี้ยงปลา หรือกึ่ง และมีความเป็นอยู่แบบชนบทบริการสาธารณูปโภคและสาธารณูปการ ยังขยายไม่ถึง และห่างจากใจกลางเมืองมากจึงมีความเหมาะสมที่จะเป็นพื้นที่ใช้ประโยชน์เพื่อเกษตรกรรม ที่จะเป็นประโยชน์ที่จะสกัดกั้นมิให้น้ำไหลบ่าเข้าท่วมตัวเมือง และเป็นตัวกำหนดเขตระหว่างเมืองและชนบทที่ชัดเจน

๘. **บริเวณอนุรักษ์เพื่อส่งเสริมเอกลักษณ์ศิลปวัฒนธรรมไทย** ได้แก่บริเวณกรุงรัตนโกสินทร์ซึ่งเป็นศูนย์รวมของมรดกทางวัฒนธรรม เป็นที่ตั้งทางศิลปกรรมและสถาปัตยกรรมที่สำคัญของประเทศ สมควรที่จะอนุรักษ์อาคารสถานที่เหล่านี้และสภาพแวดล้อมโดยรอบให้ปลอดจากการรุกรานของกิจกรรมประเภทอื่น ๆ เพื่อดำรงคงไว้เป็นสมบัติของชาติและสืบทอดให้แก่อนุชนรุ่นต่อไป

กิจกรรมบางอย่างอาจแบ่งเป็นการใช้ประโยชน์ที่ดินออกเป็นประเภทต่างๆ ซึ่งแบ่งรวมแล้วเป็น ๑๔ ประเภท การใช้ประโยชน์ที่ดินแต่ละประเภทก็จะมีความ "ข้อกำหนด" ประกอบ เพื่อเป็นแนวทางว่าจะมีการควบคุมกิจกรรมอย่างไรบ้าง

๕. ข้อกำหนดการใช้ประโยชน์ที่ดิน

การใช้ประโยชน์ที่ดินแต่ละประเภทจะมีข้อกำหนดประเภณผังการใช้ประโยชน์ที่ดิน ซึ่งจะปรากฏเป็นกฎกระทรวงให้ใช้บังคับ

สำหรับผังเมืองรวมกรุงเทพมหานครมีข้อกำหนดซึ่งจะใช้บังคับการพัฒนาในอนาคตในประเด็นต่อไปนี้

- ๑) จะมีการใช้บังคับผังเมืองรวมทุกพื้นที่ในเขตกรุงเทพมหานคร
- ๒) มีระยะเวลาการใช้บังคับ ๕ ปี นับตั้งแต่วันที่ประกาศนุยกษา
- ๓) พื้นที่จะถูกกำหนดให้มีการใช้ประโยชน์ที่ดินแตกต่างประเภท
- ๔) ที่ดินแต่ละประเภทจะถูกกำหนดให้มีการใช้ประโยชน์โดยประเภทหนึ่งเป็นส่วนใหญ่ถึงร้อยละ ๙๐ ได้ในบางประเภท
- ๕) ที่ดินแต่ละประเภทจะอนุญาตให้มีการใช้ประโยชน์จากการใช้ประโยชน์หลัก (ตามข้อ ๔) ได้ในส่วนร้อยละที่เหลือ
- ๖) มีการห้ามการใช้ประโยชน์ที่ดินเพื่อกิจกรรมบางประเภท
- ๗) การใช้ประโยชน์ที่ดินที่อยู่ก่อนจะได้รับยกเว้น

ข้อกำหนดการใช้ประโยชน์ที่ดินในรายละเอียด จะมีการประชาชนได้ตรวจสอบพิจารณา เพื่อให้ความคิดเห็นหรือทักท้วงของ โดยทำเป็นรูปคำร้องเสนอต่อท้องถิ่นหรือสำนักผังเมือง เพื่อนำคณะกรรมการผังเมืองให้พิจารณาตัดสิน ทั้งนี้ต้องเป็นไปตามขั้นตอนกฎหมายว่าด้วยการผังเมืองทุกประการ

นอกจากนี้ ผังยังแสดงระบบโครงข่ายคมนาคมขนส่งที่มี โดยได้กำหนดแนวของเส้นทางคมนาคมต่างๆ ประกอบด้วยถนนและสายหลัก ตามลักษณะความสัมพันธ์กับการใช้ประโยชน์ที่ดิน โครงข่ายหลักในการพัฒนาด้านอื่น ๆ ต่อไป เช่น การจัดระบบตลอดจนการวางแนวเส้นทางของถนนสายย่อยในระดับท้องถิ่น

การดำเนินการจัดทำผังเมืองรวมกรุงเทพมหานครประกาศใช้บังคับตามกฎหมายแล้ว จำเป็นต้องมีมาตรการผังเมืองเป็นไปตามวัตถุประสงค์โดยหน่วยงานต่างๆ ของรัฐ ฝั เป็นกรอบและแนวทางในการพัฒนากรุงเทพฯ เพื่อให้การเป็นไปอย่างมีระเบียบ จะช่วยลดปัญหาต่างๆ ดังที่เคยมี เนื่องจากมีการจัดระบบการใช้ประโยชน์ที่ดินโครงข่ายคมนาคมและการบริการสาธารณูปโภคต่างๆ มีการวางแผนเพื่อจัดเตรียมอย่างสอดคล้องและมีประสิทธิภาพ ตลอดจนจะช่วยอนุรักษ์ที่มีคุณค่าทางธรรมชาติ ประวัติศาสตร์และสภาพแวดล้อมจากนี้ ยังเป็นหนทางหนึ่งที่จะช่วยทำให้เกิดความมั่นใจในการลงทุนของภาคเอกชนอีกด้วย

3.5.3 การตั้งถิ่นฐาน

เนื่องจากในช่วงเวลานี้ การขยายตัวของชุมชนกรุงเทพมหานครได้กว้างไกลเกินพื้นที่ "กรุงรัตนโกสินทร์" ออกไปอย่างมาก สภาพทั่วไปภายในกรุงรัตนโกสินทร์ซึ่งกลายเป็นเพียงจุดเล็ก ๆ จุดหนึ่งของกรุงเทพมหานครมีการใช้พื้นที่เพื่อกิจกรรมต่างๆ อย่างหลากหลายและหนาแน่นเต็มพื้นที่ อาคารที่พบโดยทั่วไปอยู่ในรูปของตึกแถวเรียงรายไปตามแนวถนน ทั้งถนนใหญ่และถนนซอยเล็กๆ ที่ตัดขึ้นใหม่เพื่อให้สามารถหันด้านหน้าของตึกสู่ถนนได้ ตึกแถวเหล่านี้มีตั้งแต่ชั้นเดียว 2 ชั้น ไปจนถึงนับสิบชั้นในเขตรอบนอกของพื้นที่กรุงรัตนโกสินทร์ . การใช้อาคารส่วนใหญ่จะใช้เพื่อการประกอบการค้าในชั้นล่างและอยู่อาศัยชั้นบน ส่วนด้านหลังของตึกแถวเหล่านี้บางบริเวณเป็นบ้านพักอาศัยรูปแบบต่างๆ ซ่อนอยู่ อย่างไรก็ตามแม้ว่าสภาพภายนอกโดยทั่วไปจะดูคล้ายคลึงกันก็ตาม แต่จริงๆ แล้วเนื่องจากกิจกรรมต่างๆ ที่หลากหลายแตกต่างกัน ประกอบกับความคับคั่ง จอแจของการเข้าใช้พื้นที่ในโอกาสต่างๆ ก่อให้เกิดลักษณะเด่นเฉพาะตัวของแต่ละพื้นที่ แต่ละย่าน ดังจะกล่าวรายละเอียดได้ดังต่อไปนี้

3.5.3.1 บริเวณที่ 1 บริเวณตั้งแต่แม่น้ำเจ้าพระยาถึงคลองคูเมืองเดิม

บริเวณนี้ นับว่าเป็นศูนย์รวมของความสำคัญของพื้นที่มาตั้งแต่เริ่มสร้างกรุงรัตนโกสินทร์ใน พ.ศ. 2325 เนื่องด้วยเป็นที่ตั้งของพระบรมมหาราชวัง ซึ่งเป็นศูนย์กลางของการปกครองและบริหารบ้านเมืองมาแต่เดิม จนในสมัยรัชกาลที่ 5 เมื่อมีการสร้างพระราชวังดุสิตขึ้นนอกเขตพระนครไปทางเหนือ นับเป็นการย้ายศูนย์การบริหารประเทศออกไปด้วย และโดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 การบริหารประเทศไม่ได้อยู่ในพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์อีกต่อไป สถานที่สำคัญในการบริหารและปกครองประเทศเปลี่ยนเป็นทำเนียบรัฐบาล รัฐสภา กระทรวงทบวงกรมต่างๆ ความสำคัญของพระบรมมหาราชวังในฐานะเป็นศูนย์รวมของการปกครองประเทศจึงลดลง คงอยู่ในฐานะเป็นที่ประทับของพระมหากษัตริย์ที่ประกอบพระราชพิธี รัฐพิธีที่สำคัญ เป็นศูนย์รวมของศิลปวัฒนธรรมที่สำคัญที่สุดของชาติ พื้นที่บริเวณใกล้เคียงที่เคยเป็นที่ตั้งของพระราชวัง และวังพระราชโอรส ได้มีการเปลี่ยนแปลงเป็นสถานที่ราชการสำคัญ มาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 เช่น กระทรวงกลาโหม กระทรวงการต่างประเทศ กระทรวงยุติธรรม เป็นต้น จนถึงปัจจุบันนับว่าพื้นที่หัวหวานของกรุงรัตนโกสินทร์เป็นย่านสถาบันราชการที่สำคัญที่สุดแห่งหนึ่งของประเทศ

บริเวณที่จะกล่าวถึงต่อไปนี้เป็นบริเวณที่มีผู้อยู่อาศัยอย่างหนาแน่นเนื่องด้วยเป็นท่าเรือข้ามฟากที่ผู้คนสัญจรไปมาระหว่างฝั่งพระนครและฝั่งธนบุรีคับคั่งตลอดเวลา จึงมีการพัฒนาขึ้นเป็นตลาดใหญ่ แต่มีความแตกต่างกันในด้านต่างๆ กล่าวคือ

ท่าพระจันทร์ (1) - บริเวณนี้นับว่าเป็นอีกบริเวณหนึ่ง ที่มีพัฒนาการมาจากการที่เป็นจุดรับส่งคนโดยสารระหว่างฝั่งพระนครและฝั่งธนบุรีและนับเป็นท่าน้ำที่สำคัญมากท่าหนึ่งจึงมีผู้คนเข้ามาใช้ประโยชน์บนพื้นที่จำนวนมากตลอดวัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อมีการสร้างโรงพยาบาลศิริราชขึ้นที่ฝั่งธนบุรีในสมัยรัชกาลที่ 5 และมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ในบริเวณตรงกันข้ามในสมัยรัชกาลที่ 8 ก็ยิ่งทำให้บริเวณนี้มีประชากรหนาแน่นมากยิ่งขึ้น การค้าที่กลายเป็นลักษณะเด่นของย่าน คือ การขายอาหารสำเร็จรูปแก่ผู้มาใช้บริการโรงพยาบาล นักศึกษา ข้าราชการ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ และศิริราชพยาบาล ลักษณะของอาคารอยู่ในรูปของตึกแถวเรียงรายไปตามถนนมหาราช รวมทั้งถนนซอยเล็กๆ ที่ตัดขึ้นบนพื้นที่เพื่อการสัญจรภายใน ส่วนใหญ่รถยนต์ผ่านไม่ได้ รูปลักษณ์ของอาคารเป็นตึกแถวรุ่นเก่า โดยเฉพาะหัวมุมถนนพระจันทร์ตัดกับถนนมหาราช แต่สภาพค่อนข้างเก่า ทรวดโทรม ขาดการดูแลรักษาที่ดีพอ บริเวณริมถนนมหาราชปรากฏตึกแถวรุ่นเก่านี้บ้างเป็นระยะๆ อาคารที่เหลือเป็นตึกแถวสมัยใหม่และตึกแถวเก่าที่ถูกเปลี่ยนแปลงไปแล้วโดยสิ้นเชิง ย่านการค้าจะหนาแน่นมากในช่วงเหนือใกล้กับท่าน้ำ แต่เมื่อพ้นย่านค้าขายอาหารแล้วบริเวณใกล้เคียงกันนั้นก็ยิ่งใช้เป็นตึกแถวพักอาศัย และบริเวณเกือบสุดเขตวัดมหาธาตุฯ เป็นกลุ่มอาคารเก่าใช้เป็นที่พักอาศัยโดยเฉพาะ มีสภาพเจียบสงบต่างจากบริเวณขายอาหาร ถัดไปเป็นแฟลตของทหาร

ท่าช้าง (2) - เป็นแหล่งที่อยู่อาศัยบริเวณตึกแถวมุมถนนมหาราชและถนนหน้าพระลาน และบริเวณหลังตึกแถวดังกล่าว ซึ่งตึกแถวบริเวณนี้ก่อสร้างมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 เมื่อมีการขยายถนนมหาราชและถนนหน้าพระลาน ใช้ประกอบธุรกิจเช่น บริษัทขนส่งท่าช้าง ห้างสโมสร ข้าราชการ (ขายและรับตัดเครื่องแบบข้าราชการทุกเหล่า) เป็นต้น ซึ่งตึกแถวนี้ส่วนใหญ่มีลักษณะเป็นอาคารพาณิชย์-พักอาศัย บริเวณด้านหน้าเป็นตลาดขายของเบ็ดเตล็ด ลูกค้าส่วนใหญ่เป็นผู้สัญจรข้ามแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งพระนคร-ธนบุรี บริเวณนี้นับเป็นท่าน้ำสำคัญที่สุดแห่งหนึ่ง มีผู้คนผ่านไปมาคับคั่งตลอดวัน ต่อมาพื้นที่ด้านหลังตึกแถวได้ก่อสร้าง

แพลตฟอร์มการขึ้นทำให้มีผู้คนมาอยู่อาศัยมากยิ่งขึ้นและเป็นระเบียบขึ้น แต่บริเวณระหว่างตึกแถวทำข้างกับแพลตฟอร์มเป็นแหล่งเสื่อมโทรม มีผู้คนอยู่อาศัยกันอย่างแออัด ก่อให้เกิดทัศนียภาพที่ไม่น่าดูเมื่อมองเข้ามาจากด้านแม่น้ำเจ้าพระยา

ท่าเตียน (๑)-เป็นแหล่งที่ชุมนุมของผู้คนมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 และยิ่งขยายตัวมากยิ่งขึ้นเมื่อย้ายตลาดท้ายสนมจากท้ายพระบรมมหาราชวัง เข้ามารวมด้วยในสมัยรัชกาลที่ 2 ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 5 มีการสร้างตึกแถว 2 ชั้น ล้อมรอบตลาดใหญ่ไว้ภายใน ตึกแถวดังกล่าวชั้นล่างใช้ประกอบการค้า ชั้นบนใช้พักอาศัยและเก็บสินค้า ในปัจจุบันตลาดท่าเตียนยังคงความสำคัญของการเป็นตลาดระดับประเทศ และมีลักษณะการค้าเฉพาะอย่างคือ ทางด้านเหนือใกล้กับกรมการค้าภายใน เป็นย่านการค้าอาหารแห้ง เช่น พริกแห้งกะปิ น้ำปลา ของแห้ง จากทะเล ส่วนทางด้านใต้ใกล้บ้านจักรพงษ์เป็นแหล่งจำหน่ายน้ำมันเบนซิน มะพร้าว น้ำตาลปีป และอาหารจากทะเลบางชนิด เช่น กุ้ง ปลาหมึก และปลา ซึ่งทำให้มีกิจกรรมเกี่ยวเนื่องต่อมาคือ การชูดเนื้อปลา ซึ่งแต่ละแห่งมีคนงานทำงานนี้อยู่ประมาณแห่งละ 5-6 คนนอกจากนี้สินค้าจำพวกมะพร้าวและน้ำตาลปีปก็มีการบดหรือเคี้ยว และทำให้สำเร็จเพื่อการจำหน่ายอยู่ในบริเวณนี้เอง จึงนับว่าบริเวณนี้นอกจากจะเป็นตึกแถวพาณิชย์-พักอาศัยแล้ว ยังมีลักษณะของการประกอบอุตสาหกรรมกอบอุตสาหกรรมเบาและโกดังเก็บของบนพื้นที่ด้วย

ลักษณะของอาคารส่วนใหญ่ยังคงเป็นตึกแถวที่ก่อสร้างในสมัยรัชกาลที่ 5-7 แต่มีสภาพเสื่อมโทรมเป็นส่วนใหญ่ โดยเฉพาะภายในของอาคาร ซึ่งบางแห่งใช้เป็นโรงงานขนาดย่อยดังกล่าวด้วย และเนื่องจากความเจริญรุ่งเรืองของย่านตลาดท่าเตียนที่กลายเป็นตลาดการค้าระดับประเทศนี้ ก่อให้เกิดการขนส่งสินค้าเข้า-ออกบริเวณอยู่ตลอดเวลา และเมื่อการคมนาคมทางบกสะดวกสบายยิ่งกว่าทางน้ำที่เคยใช้กันอยู่ตลอดมาในอดีต ก็ยิ่งทำให้การขนส่งสินค้าในบริเวณนี้เปลี่ยนมาใช้รถบรรทุกกันมากขึ้น ปัญหาที่ตามมาก็คือ ปัญหาการจราจรและปัญหาความสั่นสะเทือนของพื้นที่ที่เกิดจากรถบรรทุกต่อโบราณสถานสำคัญ ที่มีอยู่มากมายในบริเวณนั้นเป็นการขัดกับหลักการอนุรักษ์พื้นที่หัวหวนของกรุงรัตนโกสินทร์อย่างยิ่ง รัฐบาลจึงมีนโยบายจะย้ายกิจกรรมการค้าตลาดท่าเตียนออกไปบริเวณชานเมืองเพื่อการอนุรักษ์พื้นที่และเป็นการเปิดหรือจัดระเบียบพื้นที่ริมแม่น้ำเจ้า

พระยา ไร่เป็นประโยชน์ในการจัดการพระราชพิธีสำคัญทางน้ำในโอกาสต่อไป ซึ่งวิธีการดังกล่าวเท่ากับเป็นการคุมกำเนิดกิจกรรมการค้าในย่านนี้ลงทีละน้อย จนในระยะ 2-3 ปีมานี้ ตลาดท่าเตียนเริ่มซบเซาเลิกกิจการไปบางส่วน พื้นที่ภายในบล็อกของตึกแถวและด้านในของตลาดเป็นแหล่งเสื่อมโทรมและชุมชนแออัด ผู้คนที่เคยอยู่อาศัยในตึกแถวเพื่อค้าขายในเวลากลางวัน ย้ายออกไปมีบ้านพักตามชานเมือง และกลับเข้ามาทำการค้าเฉพาะเวลากลางวันปล่อยพื้นที่อยู่อาศัยเดิมให้คนงานอยู่อาศัยแทน อย่างไรก็ตามแม้ว่าความปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สินของพื้นที่จะลดน้อยลง โดยเฉพาะในเวลากลางคืน แต่ตลาดท่าเตียนก็ยังคงเป็นย่านการค้าอาหารแห้งและผลิตภัณฑ์น้ำมันเบนซิน ฯลฯ ที่ใหญ่ที่สุดแห่งหนึ่งของประเทศ

3.5.3.2 บริเวณที่ 2 บริเวณตั้งแต่คลองคูเมืองเดิมถึงคลองรอบกรุง

ชุมชนจักรพงษ์ (1) - จัดเป็นแหล่งที่อยู่อาศัยใหญ่แหล่งหนึ่งและมีความแตกต่างบนพื้นที่นี้ค่อนข้างมาก กล่าวคือ

ก) บริเวณด้านหลังตึกแถวถนนจักรพงษ์บริเวณหลังห้างแก้วฟ้า ใกล้มีสยิดจักรพงษ์ มีสภาพเป็นชุมชนแออัด บ้านหลังขนาดเล็กและปลูกติดต่อกันทั้งบริเวณเหลือเว้นไว้เพียงทางเดินเท้าเพื่อการสัญจรเท่านั้น ส่วนใหญ่จะเป็นที่อยู่อาศัยของผู้มีรายได้น้อยและทำการค้าที่ย่านบางลำภูนั่นเอง (ขายขนมและอาหารสำเร็จรูป เสื้อผ้า ของเบ็ดเตล็ด ฯลฯ)

ข) บริเวณหลังตึกแถวถนนพระอาทิตย์ทางด้านเหนือ ใกล้สถาบันวัฒนธรรมเยอรมัน ส่วนใหญ่เป็นแหล่งที่อยู่อาศัยของผู้มีรายได้น้อยคล้ายกับแถบวัดสามพระยา เป็นกลุ่มบ้านรุ่นเก่าที่ยังคงเค้าความงามของสถาปัตยกรรมไทย ผสมผสานกับสถาปัตยกรรมตะวันตกสมัยรัชกาลที่ 6-7 และได้รับการดูแลรักษาเป็นอย่างดี ลักษณะเป็นบ้านเดี่ยว มีบริเวณเว้า ค่อนข้างสงบ

ค) บริเวณซอยรามบุตรีด้านถนนจักรพงษ์ เข้ามาจนถึงหลังวัดชนะสงครามทะลุออกถนนเจ้าฟ้า เป็นกลุ่มที่พักอาศัยแบบใหม่ มีการก่อสร้างอาคารพาณิชย์เพิ่มขึ้นตลอดเวลา ส่วนใหญ่เป็น Guest House และหอพัก

บริเวณใกล้มีสยิดจักรพงษ์มีชาวไทยเชื้อสายแขกตานีหลงเหลืออยู่จำนวนมาก แต่เป็นที่น่าสังเกตว่า ชาวอิสลามที่อาศัยในบริเวณนี้ส่วนใหญ่ มีฐานะดี แต่มีบ้านปะปนอยู่ในกลุ่มชุมชนแออัด ส่วนผู้ที่มิ

รายได้ต่ำและอาศัยอยู่ในบ้านขนาดเล็ก มีทั้งบ้านเช่าและบ้านใหญ่ แบ่งให้เช่า ส่วนใหญ่เป็นคนไทยจากต่างจังหวัด มีการอพยพโยกย้ายบ่อยครั้ง ซึ่งมักอยู่ไม่ค่อยนาน แต่การย้ายจะย้ายอยู่ในละแวกใกล้เคียงนั่นเอง เพื่อประกอบอาชีพในบางลำภูดังกล่าว อย่างไรก็ตามไม่พบว่ามีปัญหาการอยู่ร่วมกันของเจ้าถิ่นเดิม และผู้มาอยู่ใหม่ ปัญหาที่มีเป็นปัญหาทางกายภาพ เนื่องจากเป็นแหล่งที่อยู่อาศัยมาแต่ดั้งเดิม เมื่อพื้นที่ถูกพัฒนาอย่างรวดเร็วทำให้ราคาที่ดินสูงขึ้น และไม่มีผังวางแผนสาธารณูปโภคไว้ล่วงหน้าจึงมีการปลูกสร้างอาคารกันแน่นขนัดถนนใหญ่ที่รถยนต์วิ่งได้มีเพียง 2-3 สาย ส่วนใหญ่เป็นทางเดินเท้าขนาดเล็กและถนนดังกล่าวก็เป็นถนนที่ถมคลองเดิมเช่น ถนนรามบุตรี เป็นต้น

บางลำภู (2)-จัดเป็นย่านการค้าสำคัญระดับประเทศ มีพัฒนาการมาช้านาน นับตั้งแต่เริ่มเกิดเป็น "ตลาดยอด" ในสมัยรัชกาลที่ 3 มีการตัดถนนและสร้างตึกแถวถนนสิบสามห้าง ในสมัยรัชกาลที่ 5 บางลำภูได้กลายเป็นแหล่งจำหน่ายเสื้อผ้าสำเร็จรูป รองเท้า และเครื่องประดับสำหรับสตรี ตลอดจนเป็นแหล่งอาหาร ขนม และเครื่องใช้เบ็ดเตล็ด ปัจจุบันบางลำภูมีห้างสรรพสินค้าขนาดใหญ่สร้างขึ้นแข่งขันกันถึง 5 แห่ง คือ ห้างตั้งข้าวเส็ง สหกรณ์กรุงเทพฯ ห้างบางลำภูสรรพสินค้า ห้างแก้วฟ้า และล่าสุดคือ ห้างนิวเวิลด์ตีพาร์ทเมนท์สโตร์ การอยู่อาศัยบนพื้นที่ส่วนนี้้น้อยมาก แต่ด้านล่างลงมาแถบบริเวณถนนข้าวสาร มีการอยู่อาศัยมากขึ้น แต่เป็นในลักษณะของบ้านเช่า หอพัก ตลอดจน quest house และโรงแรมขนาดเล็กๆ ส่วนบริเวณหลังตึกแถวถนนตะนาว ใกล้โรงเรียนสตรีวิทยา และวัดบวรนิเวศ เริ่มเปลี่ยนสภาพเป็นชุมชนแออัดสภาพเสื่อมโทรม

ส่วนทางด้านใกล้สะพานผ่านฟ้า หลังตึกแถวอาคารราชดำเนิน กลางช่วงหลังสุด มีสภาพที่อยู่อาศัยดีขึ้นบ้าง คือ มีบ้านเดี่ยวมีบริเวณแทรกอยู่บ้าง แต่ก็ยังมีสภาพไม่ดีนัก เนื่องจากยังมีแหล่งชุมชนแออัดอยู่โดยทั่วไป นอกจากนี้ บริเวณดังกล่าวยังเป็นแหล่งของหญิงค้าบริการ (โสเภณี) ซึ่งคงขยายตัวต่อมาจากบ้านพานถม ที่อยู่ใกล้เคียงกัน

บริเวณฝั่งตรงกันข้ามคลองบางลำภูช่วงใกล้วัดปรีณายก มีสภาพคล้ายคลึงกับบางลำภูช่วงล่างและบริเวณบ้านพานถม เนื่องจากเป็นเขตต่อเนื่องกันจึงไม่กล่าวถึงในที่นี้ แต่ก็จัดเป็นแหล่งที่อยู่อาศัยใหญ่เช่นกัน แม้ว่าบางบริเวณ เช่น ด้านหลังวัดปรีณายกจะเป็นที่ค่อนข้าง

รกว้างก็ตาม แต่บริเวณอื่นก็มีความหนาแน่นสูงโดยเฉพาะช่วงใกล้กับ สะพานเฉลิมวันชาติ ส่วนช่วงใกล้สี่แยกวิสุทธิกษัตริย์ติดกับถนนประชา ธิปไตยเป็นแหล่งพาณิชย์กรรมประเภทอาคารพาณิชย์และโรงแรม ชั้น 2

ย่านพักอาศัยหลังอาคารถนนราชดำเนินกลางถึงคลองหลอดวัดเทพธิดา (3)-

ย่านพักอาศัยบริเวณนี้มีความแตกต่างกันเป็น 2 ลักษณะ คือ บ้านเดี่ยว มีบริเวณลักษณะค่อนข้างเก่า อายุประมาณรัชกาลที่ 5-6 เป็นต้นมา กระจายตัวอยู่เต็มพื้นที่ เนื่องจากเป็นบริเวณที่พักอาศัยของขุนนาง ข้าราชการมาตั้งแต่เดิม โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ด้านหลังธนาคารออมสิน (สาขาราชดำเนิน) ด้านหลังตึกแถวถนนตะนาวทั้งสองฝั่ง เลย เข้าไปจนถึงบริเวณด้านหลังตึกแถวถนนบ้านดินสอ

ลักษณะของย่านพักอาศัยบริเวณนี้อีกลักษณะหนึ่งก็คือ บ้าน เดี่ยวปลูกติดต่อกันอย่างแออัด ซึ่งจะมีแทรกอยู่ในบ้านลักษณะแรกเป็น กลุ่มๆ มี 2 กลุ่มใหญ่ๆ คือ บริเวณหลังโรงแรมรัตนโกสินทร์ (Royal Hotel) และอีกกลุ่มคือ บริเวณด้านหลังตึกแถว และอาคารหลังตึก แถวถนนบ้านดินสอ ไปจนถึงบริเวณวัดราชนัดดาราม โดยเฉพาะ อย่างยิ่งตามแนวคลองหลอดวัดเทพธิดา

ย่านแพ่งนรา แพร่งสรรพศาสตร์และแพร่งภูธร (4)-แต่เดิมเป็นย่านที่อยู่

อาศัยของขุนนางคหบดี ประกอบด้วย บ้านหลังใหญ่ๆ และมีย่านการค้าปะปน ต่อมาเกิดไฟไหม้หลายครั้ง ทำให้สภาพเปลี่ยนแปลงไป มากโดยเฉพาะแพร่งสรรพศาสตร์ ส่วนบริเวณอื่นๆ มีบ้านเก่าและ อาคารตึกแถวเดิมที่มีความงดงามทางสถาปัตยกรรมแบบตะวันตกเหลือ อยู่เกือบทั้งย่าน นอกจากนี้ยังมีย่านการค้าเกิดขึ้นมาแทนที่ สภาพ การอยู่อาศัยในตึกแถวปรากฏมากขึ้น

ย่านโรงพิมพ์หลังกระทรวงมหาดไทย (5)-ภายในพื้นที่กรุงรัตนโกสินทร์นี้ มี

การใช้ที่ดินประเภทอุตสาหกรรมน้อยมาก และจะมีได้เฉพาะอุตสาหกรรมที่ไม่สร้างมลภาวะแก่สภาพแวดล้อมเท่านั้น กิจกรรมโรงพิมพ์ซึ่ง ได้เริ่มขึ้นบนพื้นที่นี้มาตั้งแต่สมัยก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 จึงยังคงรวม ตัวกันอยู่ที่นี่ได้ บริเวณที่เป็นย่านโรงพิมพ์ส่วนใหญ่จะกระจุกตัวอยู่ที่ริม ถนนเฟื่องนคร และถนนราชบพิธ แต่ก็ปรากฏประปรายบนพื้นที่บริเวณ นี้ เช่น ใกล้ๆ โบสถ์พราหมณ์ แถวตรอกหม้อ และหลังวัดสุทัศน์ เป็นต้น ในปัจจุบัน กิจกรรมการพิมพ์และกิจการที่เกี่ยวข้องกับการพิมพ์ได้

มีศูนย์รวมอีกแห่งหนึ่งที่สีพระยา บริเวณถนนนคร

ย่านสังฆภัณฑ์ถนนบำรุงเมือง (๘) - เป็นย่านค้าขายเครื่องสังฆภัณฑ์มาแต่โบราณ เนื่องจากเดิม ถนนบำรุงเมืองเป็นเส้นทางไปสู่วัดสุทัศน์ที่ประดิษฐานของพระศรีศากยมุนี ซึ่งรัชกาลที่ 1 ทรงอัญเชิญมาจากเมืองพิษณุโลก การบูรณะปฏิสังขรณ์พระขนาดใหญ่และสำคัญมากในครั้งนั้น ทำให้ชุมชนบริเวณนั้นเริ่มอาชีพทำทองคำเปลว และค้าเครื่องสังฆภัณฑ์มาจนถึงปัจจุบัน รวมทั้งการประกอบอาชีพทำเครื่องเงิน ทอง นาก ยังคงรวมตัวกันใบบริเวณด้านหลังตึกแถว ถนนบำรุงเมืองด้านใต้ ลงมาจนถึงคลองหลอดวัดราชบพิธ (ตรอกหม้อ และตรอกเฟื่องทอง) และบริเวณคลองหลอดวัดราชบพิธ ก็ยังมีคนร่อนทองที่ไหลปนมาทางท่อน้ำทิ้งด้วย ย่านสังฆภัณฑ์นี้กินบริเวณตั้งแต่สี่กั๊กเส้าซึ่งช้า มาตามตึกแถวสองฝั่งถนนบำรุงเมืองจนถึงสำราญราษฎร์ นอกจากนี้ยังกินบริเวณเข้าไปถึงอาคาร (ส่วนใหญ่เป็นตึกแถวและโกดังเก็บของ) ด้านหลังตึกแถวด้วย โดยเฉพาะฝั่งด้านเหนือใกล้โบสถ์พราหมณ์ ผู้ค้าขายที่ย่านนี้ส่วนใหญ่พักอาศัยชั้นบนของตึกแถวเพราะทำสืบทอดมาแต่บรรพบุรุษ จากการสำรวจภาคสนามมีแนวโน้มว่า หลายรายจะเลิกกิจการเมื่อเข้าวัยชรา เพราะบุตรหลานได้รับการศึกษาสูงและเข้าสู่สายวิชาชีพ เช่น แพทย์ วิศวกร ไม่ทำกิจการต่อ

ลักษณะครอบครัวคนจีนที่ให้ลูกคนโตสืบทอดกิจการน่าจะเริ่มเปลี่ยนแปลง เป็นให้ลูกได้รับการศึกษาเท่าเทียมกันทุกคน ดังนั้นกิจการที่เคยสืบทอดกันมาจะเปลี่ยนจากระบบครอบครัว ไปสู่กลุ่มที่สนใจงานอาชีพนั้นๆ ซึ่งเข้ามาแข่งกิจการต่อ

ชุมชนชอยตึกดินหน้าศาลาที่ว่าการกรุงเทมมหานคร (๗) - เป็นย่านพักอาศัยที่มีลักษณะคล้ายคลึงกับย่านพักอาศัยหลังอาคารราชดำเนินกลางคือ มีบ้านเดี่ยวขนาดใหญ่มีบริเวณ ปะปนด้วยแหล่งชุมชนแออัดทั่วไป โดยเฉพาะด้านติดริมคลองและบริเวณใกล้วัดมหรธรรพาราม นอกจากเป็นบ้านพักอาศัยธรรมดาแล้ว เริ่มมีแนวโน้มที่จะสร้างอาคารพาณิชย์ชั้นบนพื้นที่ โดยเฉพาะด้านริมถนนมหรธรรพเพื่อใช้ดำเนินกิจการหอพัก แพลต ส่วนเจ้าของบ้านเดิมมักย้ายไปอยู่ชานเมืองและให้เช่าบ้านผู้อยู่อาศัยชุมชนแออัดมักประกอบอาชีพค้าขายอาหารสำเร็จรูปหน้าศาลาที่ว่าการกรุงเทมมหานคร ผู้อยู่อาศัยในบ้านเดี่ยว หอพัก และแพลตเป็นข้าราชการ นักศึกษาและผู้ประกอบอาชีพในบริเวณใกล้เคียง เช่น พาหุรัด สำเพ็ง

ชุมชนตรอกหม้อ (๘)-จัดเป็นแหล่งที่อยู่อาศัยใหญ่กลางกรุงอีกแห่งหนึ่ง ส่วนใหญ่จะเป็นชาวไทย-จีนรายได้ปานกลาง รูปแบบอาคารเป็นตึกแถว อาชีพสำคัญ คือ ขายอาหารสำเร็จรูปบริเวณหลังกระทรวงมหาดไทย ร้านค้าส่วนใหญ่มีเวลาขายได้เพียงมือกกลางวันประมาณ ๓ ชั่วโมง มีเพียง 2-3 ร้านที่ขายตลอดวัน ลักษณะอาคารด้านใกล้ถนนเฟื่องนคร ยังคงเป็นตึกแถวรุ่นเก่าไม่ค่อยมีการเปลี่ยนแปลงเนื่องจากเป็นที่ทรัพย์สินฯ ส่วนด้านใกล้ซอยสุขาและวัดสุทัศน์มักเป็นอาคารพาณิชย์รุ่นใหม่ นอกจากนั้นบริเวณตึกแถวถนนตีทองจนถึงเสาชิงช้า ได้กลายเป็นย่านการค้าเครื่องหมาย เครื่องประดับยศข้าราชการ ขยายตัวมาจากย่านหลังกระทรวง เนื่องจากใกล้ย่านสถาบันราชการเก่าแก่หลายแห่งที่ทรัพย์สินฯ อาคารไม่ค่อยเปลี่ยน เข้าใจว่าไม่มีนโยบายอนุรักษ์ แต่ที่ยังคงสภาพเดิมอยู่เพราะผู้เช่าไม่ได้ขอเปลี่ยนรูปแบบอาคาร อย่างไรก็ตามอาคารของทรัพย์สินฯ นี้ทำให้แนวโน้มการอนุรักษ์เป็นไปได้มากขึ้นเพราะยังคงมีเหลืออยู่มาก

ชุมชนตรอกเฟื่องทองและตึกแถวด้านหลังวัดสุทัศน์ถึงคลองหลอด(๙)- ชุมชนตรอกเฟื่องทองมีสภาพคล้ายคลึงกับชุมชนตรอกหม้อ คือ เป็นย่านนักอาศัยของชาวไทย-จีนในรูปของตึกแถวซึ่งมีทั้งรุ่นเก่าและรุ่นใหม่ มีอุตสาหกรรมเบาประเภททำเครื่องเงิน ทอง และนาฬิกากระจายอยู่ทั่วไป นอกจากนี้บางบริเวณยังเป็นโกดังเก็บผ้าซึ่งเกี่ยวเนื่องกับย่านการค้าสะพานหันและพาหุรัดด้วย โกดังเก็บผ้าที่เกี่ยวเนื่องกับกิจการค้าผ้าสะพานหัน และพาหุรัดนี้มีอยู่โดยรอบบริเวณ และพบเลเยออกไปถึงแถววัดเทพศิรินทร์

สำหรับตึกแถวหลังวัดสุทัศน์ถึงคลองหลอด เป็นย่านนักอาศัยและอุตสาหกรรมประเภทโรงพิมพ์ และซ่อมเครื่องยนต์

ตึกแถวริมถนนเจริญกรุงและถนนเฟื่องนคร (1๐)- เนื่องจากเป็นย่านการค้าแต่โบราณ บริเวณนี้จึงมีพัฒนาการเป็นย่านการค้าหลากหลายประเภทที่เด่นชัดคือ

ก. ย่านค้าเพชร (บ้านหม้อ) บริเวณสี่กั๊กพระยาศรี คือทั้งริมถนนเจริญกรุง (ถึงสี่แยกเฉลิมกรุง) และริมถนนเฟื่องนครตั้งแต่ริมคลองหลอดวัดราชบพิธ ผ่านสี่กั๊กไปจนถึงริมถนนพาหุรัด เดิมเป็นย่านทำหม้อซึ่งเป็นอุตสาหกรรมในครอบครัว ต่อมาเปลี่ยนเป็นการค้าของคนจีนประเภทเครื่องเพชร ทอง เงิน และการพาณิชย์แบบตะวันตก

นอกจากนี้บริเวณริมถนนเฟื่องนครยังเป็นที่ตั้งของธนาคารแห่งแรก คือ "บุคคลิภัย" เมื่อ พ.ศ.2447 ซึ่งปัจจุบันเปลี่ยนแปลงเป็นธนาคารไทยพาณิชย์ จำกัด

ข. ย่านเครื่องเสียง บริเวณริมถนนเฟื่องนคร ลงมาตามถนนพหลุฑโลกัลตลาดบ้านหม้อ และซอยทิพย์วาริ

ค. ย่านเครื่องไฟฟ้า บริเวณริมถนนเจริญกรุง และถนนตรีเพชร หน้าแพลตฟอร์มบุญญ และอีกบริเวณคือ ใกล้ถนนมหาไชย เรือยไปจนถึงห้างฯ เซ็นทรัล

ง. ย่านเครื่องอะไหล่ยนต์และเครื่องจักรกล ส่วนใหญ่อยู่ริมถนนเจริญกรุง ช่วงใกล้สามยอด

จ. ย่านฟิล์มภาพยนตร์และวิดีโอ โดยเฉพาะรอบๆ แพลตฟอร์มบุญญ การค้าบ้านบุญญ และฝั่งตรงกันข้ามใกล้ศาลาเฉลิมกรุง บริเวณซอยทหารบกทหารเรือ

ฉ. ย่านปืน ริมถนนบูรพาและถนนอนุकरण รวมทั้งบริเวณถนนทรัพย์สิน และริมถนนเจริญกรุงด้วย

ชุมชนสามยอด(11)-เป็นบริเวณที่พักอาศัยหนาแน่น ลักษณะชุมชนแออัด ด้านหลังตึกแถวริมถนนเจริญกรุง ไปจนถึงคลองหลอดวัดราชบพิธ (หรือ เรือนจำ) ส่วนใหญ่เป็นชาวไทยจากต่างจังหวัดระดับรายได้ต่ำ แต่มีการรวมตัวและช่วยเหลือซึ่งกันและกันมีการจัดระเบียบภายในชุมชนเป็นอย่างดี

วังบูรพา (12)-นับเป็นย่านการค้าที่มีการเปลี่ยนแปลงทางกายภาพอย่างรวดเร็ว กล่าวคือ มีการสร้างอาคารสูงหลายสิบชั้นเพื่อประกอบกิจการห้างสรรพสินค้า โรงแรม ตลอดจนธนาคาร บริษัทเงินทุน และอาคารจอดรถ ฯลฯ กิจกรรมเด่นของพื้นที่คือ ขายหนังสือ แผ่นเสียง เทป วิดีโอ และฟิล์ม นอกจากนี้ยังมีห้างสรรพสินค้าขนาดใหญ่ถึง 2 ห้าง คือ ห้างเมอริคิงส์ (ขณะสำรวจกำลังก่อสร้างอาคารใหม่สูง 12 ชั้น) และห้างเซ็นทรัลดิพาร์ทเมนท์สโตร์ การอยู่อาศัยในพื้นที่มีน้อยมาก

พหลุฑโลกัล (13)-เป็นย่านการค้าระดับประเทศเช่นเดียวกับย่าน "วังบูรพา" ต่อเนื่องมาจากวังบูรพาแต่มีแนวโน้มการเปลี่ยนแปลงทางกายภาพช้ากว่า คือ เพิ่งมีห้างสรรพสินค้า ATM พร้อมอาคารจอดรถสูง 5 ชั้นเพียงแห่งเดียว สินค้าสำคัญคือ ผ้า เสื้อผ้าสำเร็จรูป เครื่องประดับ

สตรี ของชำร่วย และชุดเจ้าสาว สำหรับของชำร่วยขายจำนวนคราว
ละมากๆ ซึ่งจำเป็นต้องใช้แรงงานจำนวนมากเช่นกัน และร้านค้ามัก
จะใช้พื้นที่ชั้นบนของตึกแถวเป็นที่ทำงาน การอยู่อาศัยบนพื้นที่น้อยมาก
และมีแนวโน้มว่าจะลดลง ผู้ประกอบอาชีพมีทั้งชาวไทย-จีน และแขก

ย่านปากคลองตลาด (14)-จัดเป็นตลาดสำคัญระดับประเทศเช่นกัน เนื่อง
จากเป็นศูนย์รวมของพืชผัก ผลไม้ และดอกไม้ทุกประเภททุกชนิด ย่าน
การค้าปากคลองตลาดเริ่มพัฒนามาตั้งแต่สมัยต้นรัตนโกสินทร์ และยิ่ง
ทวีความสำคัญมากขึ้นเมื่อมีการสร้างสะพานพุทธยอดฟ้าในสมัยกาลที่ 7
ซึ่งเป็นเส้นทางเชื่อมกรุงเทพฯ และธนบุรี จนกระทั่งปัจจุบันรัฐบาล
ได้สร้างตลาดส่งเสริมการเกษตรขึ้นใกล้เคียงกันเพื่อขยายพื้นที่ตลาด
ปากคลองออกไป ย่านการค้าปากคลองตลาดจึงมีบริเวณกว้างขวาง
มาก คือตั้งแต่ปากคลองตลาดลงไปจนถึงสะพานพุทธ และข้ามถนน
จักรเพชร ไปจนถึงโรงเรียนสวนกุหลาบ

ย่านการค้าริมคลองโอ่งอ่าง (15)-เป็นพื้นที่ระหว่างหลังตึกแถวริมถนนมหา
ไชยถึงคลองโอ่งอ่าง ช่วงสะพานภาพันธุ์ถึงสะพานดำรงสถิตย์เป็น
ย่านการค้าที่ขยายตัวมาจากคลองถม ลักษณะอาคารเป็นเรือนแถวชั้น
เดียวยาวตลอดแนวคลองทั้งสองฝั่ง มีสะพานข้ามคลองเป็นระยะๆ
สินค้าที่ขายมีตั้งแต่เครื่องใช้ไฟฟ้า เครื่องเสียง ของเล่นเด็ก เทป
เพลง เสื้อผ้าสำเร็จรูป ตู้ปลา และอาหารสัตว์ ฯลฯ ย่อมเยากว่า
ราคาตลาดทั่วไป จึงมีผู้นิยมมาซื้อสินค้ากันมาก

3.5.3.3 บริเวณที่ 3 บริเวณตั้งแต่คลองรอบกรุงถึงคลองผดุงกรุงเกษม

ชุมชนวัดสามพระยา (1)-จัดเป็นแหล่งพักอาศัยของผู้มีฐานะดีแหล่งหนึ่ง
โดยเฉพาะทางด้านซอยวัดสามพระยา และเลขขึ้นไปทางด้านเหนือ
บ้านส่วนใหญ่เป็นบ้านขนาดใหญ่มีบริเวณสงบ ร่มรื่น อายุอาคารตั้ง
แต่สมัยรัชกาลที่ 5 ที่ยังคงสภาพสมบูรณ์อยู่เป็นส่วนใหญ่ ค่อนข้างมา
ทางด้านริมคลองบางลำภู ใกล้วัดสังเวช เริ่มมีการปลูกสร้างอาคาร
พาณิชย์ และ บ้านที่ถูกดัดแปลงเป็น Guest House จำนวนมาก
เนื่องจากใกล้ที่ท่องเที่ยวสำคัญ ๆ อาหารการกินสมบูรณ์ ประหยัด
ทั้งที่พักและค่าเดินทาง พื้นที่ริมถนนสามเสนเป็นตึกแถวตลอดแนวสูง

ประมาณ 2 ชั้น บางช่วงยังหลงเหลือให้เห็นว่าเป็นตึกแถวรุ่นเก่า
สร้างประมาณสมัยรัชกาลที่ 6-7 แต่ก็มีบางหลังถูกเปลี่ยนแปลงเป็น
อาคารสมัยใหม่ปะปนกันไป

บางขุนพรหม (2) - จัดเป็นแหล่งที่อยู่อาศัยบริเวณใหญ่บริเวณหนึ่งของพื้นที่
นับเป็นย่านที่อยู่อาศัยอย่างแท้จริง เดิมคงจะมีลักษณะเป็นบ้านเดี่ยว
ขนาดใหญ่และมีบริเวณ ของผู้มีฐานะดี เพราะยังคงหลงเหลือบ้านรุ่น
เก่า ที่มีเค้าโครงสถาปัตยกรรมที่งดงาม ก่อสร้างประมาณรัชกาลที่ 5
เป็นต้นมา แต่ส่วนใหญ่จะเกิดการเปลี่ยนแปลง แยกย่อยที่ดินผืนใหญ่
เป็นบ้านหลังเล็กๆ โดยเฉพาะบริเวณรอบวัดอินทราวินัย (วัดหลวงพ่อ
โต) และพื้นที่ริมถนนใหญ่ปลูกสร้างเป็นอาคารพาณิชย์เรียงรายไปตาม

ถนนสามเสน-กรุงเกษม-ประชาธิปไตย และถนนวิสุทธิกษัตริย์ และนับ
วันจะมีแนวโน้มเปลี่ยนแปลงบ้านเดี่ยวเหล่านี้เป็นอาคารพาณิชย์มากขึ้น
บริเวณรอบวัดอินทราวินัย ส่วนใหญ่มีรายได้ต่ำ ประชากร
ส่วนใหญ่เป็นชาวต่างจังหวัดที่เข้ามาทำงานในกรุงเทพฯ บ้านเป็น
บ้านเช่ารวม ๆ กัน หรือแบ่งเป็นห้องเล็ก ๆ ให้เช่า

ช่วงใกล้ถนนประชาธิปไตย ยังคงเป็นบ้านเดี่ยวขนาดใหญ่ มี
บริเวณ รั้วรั้น แต่ก็มีแนวโน้มจะเปลี่ยนแปลงเป็นอาคารพาณิชย์มากขึ้น

บ้านพานถม (3) - จัดเป็นแหล่งที่อยู่อาศัยใหญ่อีกแห่งหนึ่งของพื้นที่ สภาโดย
ทั่วไปคล้ายคลึงกับย่านบางขุนพรหม แต่ปรากฏแหล่งพาณิชย์กรรม
กระจายตัวอยู่ทั่วพื้นที่ ส่วนใหญ่จะเป็นโรงแรมชั้น 2 และ โมเต็ล
ไนท์คลับ และกิจกรรมเกี่ยวเนื่อง ซึ่งจะกินบริเวณลงมาถึงช่วงหน้า
วัดตรีศกเทพ ภายในจะเป็นบ้านเดี่ยว ซึ่งเดิมคงจะเป็นบ้านขนาดใหญ่
มีบริเวณเช่นกัน ต่อมาแบ่งให้เช่าจนหมดสภาพบ้านขนาดใหญ่ กลาย
เป็นบ้านขนาดเล็กปลูกแทรกกันอย่างแออัด ส่วนใหญ่ผู้อยู่อาศัยด้าน
ในของ Block นี้จะประกอบอาชีพหญิงขายบริการ (โสเภณี)

บริเวณระหว่างถนนนางเลิ้งและถนนหลานหลวง (4) - สภาพทั่วไปบริเวณนี้
เป็นอาคารพาณิชย์เรียงรายตามแนวถนนช่วงถนนนางเลิ้ง ประกอบ
ด้วยที่ตั้งของบริษัทห้างร้านต่างๆ ขึ้นบนอยู่อาศัย ตัวอาคารเป็นตึก
แถวรุ่นเก่าสูง 2 ชั้น ลักษณะคล้ายคลึงกันตลอดสองข้างถนนแต่ไม่
ค่อยมีความงามของตัวสถาปัตยกรรมนัก อย่างไรก็ตาม เนื่องจากตัว
อาคารเหมือนกันตลอดแนว จึงเกิดเป็นเอกลักษณ์เฉพาะตัวสร้าง

ความงามด้วยความคล้ายคลึงกันได้ บริเวณระหว่างหลังตึกแถวและวัด
โสมเป็นชุมชนแออัด เป็นแหล่งมั่วสุมของผู้ติดยาเสพติด (เฮโรอีน
และก๊ากเนอร์) มีปัญหาการจราจรที่วุ่นวาย แต่ทางด้านระหว่างตึกแถว
และอาคารถนนราชดำเนินมีสภาพดีกว่า ร้านค้าริมถนนประกอบอาชีพ
จำหน่ายและซ่อมเครื่องอะไหล่ยนต์ (คงขยายตัวมาจากวรจักร)

ส่วนช่วงริมถนนหลานหลวง เป็นที่ตั้งของบริษัทห้างร้านต่างๆ
เช่นกัน แต่ตัวอาคารทันสมัยและเป็นอาคารธุรกิจขนาดใหญ่ เช่น
บริษัทเดินอากาศไทย(เดิม) อาคารบุญดิศ โรงแรมราชศุภมิตร
(เดิม) นอกจากนี้ในกลุ่มอาคารบริเวณนี้มีอัตราการเปลี่ยนแปลงสูง
ลักษณะเป็นการพัฒนาของกลุ่มอาคารพาณิชย์ 4-5 ชั้น ภายในมีถนนกว้าง
ขวาง เหมาะสำหรับการเป็นสำนักงานประกอบธุรกิจซึ่งดูเหมือนว่า
จะขยายตัวเร็วมาก ส่วนภายในพื้นที่ด้านหลังตึกแถวระหว่างถนนนาง
เลิ้งและถนนหลานหลวงจัดเป็นที่อยู่อาศัยหนาแน่น โดยเฉพาะช่วงกลาง
ของพื้นที่ มีวัดสุนทรธรรมทานเป็นศูนย์กลาง มีสภาพเป็นชุมชนแออัด
และสกปรก ผู้อยู่อาศัยมีรายได้ต่ำประกอบอาชีพรับจ้างทั่วไป อยู่กัน
มานานเป็นชุมชนเก่า เข้าใจว่าสืบเชื้อสายชาวไทย-อิสลามที่ถูกกวาด
ต้อนมาจากภาคใต้สมัย รัชกาลที่ 3 ส่วนทางด้านถนนศุภมิตร ตรงข้าม
ที่ว่าการเขตป้อมปราบฯ เป็นกลุ่มที่อยู่อาศัยแบบตึกแถวรุ่นเก่า (town
house) ส่วนใหญ่เป็นชาวไทย-จีน บริเวณริมถนนหลานหลวงช่วง
ใกล้คลองผดุงฯ ส่วนใหญ่เป็นสถาบันราชการ คือ สำนักงานสถิติ
สภาพัฒน์ฯ และกรมประชาสัมพันธ์ จึงไม่มีการอยู่อาศัยมากนัก

บริเวณถนนดำรงรักษ์และริมคลองมหานาค (5)-ส่วนใหญ่เป็นอาคารพาณิชย์

รุ่นใหม่ที่มีการประกอบธุรกิจขึ้นล่างและอยู่อาศัยชั้นบน กิจกรรมสำคัญ
คือ การค้าไม้แผ่น ไม้อัด ซึ่งพบตลอดแนวถนน สำหรับบริเวณถนน
ดำรงรักษ์ก็มีอัตราการเปลี่ยนแปลงกลุ่มตึกแถวเป็นอาคารหลายชั้นสูง
มากเช่นกัน โดยเฉพาะช่วงต้นและช่วงกลางของถนน แต่ทางด้านหลัง
ตึกแถวริมถนนยังคงเป็นบ้านเดี่ยวขนาดใหญ่มีบริเวณ ตอนปลายของ
ถนนใกล้ตลาดมหานาคมีสภาพเป็นกลุ่มที่อยู่อาศัยแออัดสภาพทรุดโทรม
สกปรกมาก ผู้อยู่อาศัยส่วนใหญ่เป็นชาวไทย-จีน ประกอบอาชีพค้า
ขายผลไม้ในตลาดมหานาคและรับจ้างทำงานไม้เล็กๆ น้อยๆ รายได้
ค่อนข้างต่ำ จากรูปแบบอาคารพาณิชย์กลุ่มนี้พบว่าพัฒนาขึ้นมาพร้อมกัน
ทั้งย่าน อายุประมาณ 40-50 ปี ตั้งอยู่ใกล้เคียงกับพระตำหนักวัง
มหานาคซึ่งยังคงอยู่

บริเวณด้านใต้ของคลองมหานาค (๕) - ตั้งแต่ช่วงใต้คลองมหานาคลงไปมีการใช้พื้นที่อย่างหนาแน่น อาคารที่พบอยู่ทั่วไปเป็นลักษณะตึกแถวในทุกบล็อกของถนน เกิดเป็นถนนขนาดเล็ก ตรอก ซอยทั่วไป บางเส้นทางมีขนาดเล็กจนรถยนต์ไม่สามารถวิ่งได้ตลอดก่อให้เกิดปัญหาจราจรติดขัดตลอดเวลา ผู้อยู่อาศัยส่วนใหญ่เป็นชาวไทยเชื้อสายจีน ขยายตัวมาจากสำเพ็ง แม้ว่าปัจจุบันจะมีประชากรหนาแน่นมาก แต่ก็มีความโน้มว่าจะมีประชากรอยู่อาศัยเบาบางลง

สำหรับการใช้ประโยชน์อาคาร นับว่าในพื้นที่นี้มีลักษณะเฉพาะของแต่ละกิจกรรมเป็นพิเศษ แบ่งได้เป็นย่านๆ ที่มีความหนาแน่นสูง คือ

ก. บริเวณวัดสระเกษ ส่วนใหญ่เป็นอาคารพาณิชย์-พักอาศัย กิจกรรมเด่นของย่านคือ การทำไม้ ซึ่งเป็นกิจกรรมสืบเนื่องกันมานานร้อยปี สาเหตุสำคัญคือในสมัยรัชกาลที่ ๓ เมื่อมีการก่อสร้างพระบรมมหาราชวังต้องใช้ไม้จำนวนมากเป็นฐานราก เป็นการเริ่มต้นของกิจการประเภทนี้เป็นต้นมา ซึ่งได้ขยายตัวไปยังบริเวณถนนดำรงรักษ์ด้วย แต่แตกต่างกันเล็กน้อยคือ ด้านดำรงรักษ์จะเป็นประเภทไม้อัด ไม้จริง แต่ด้านวัดสระเกษเป็นไม้ประดับ เช่น วงกบ ประตู หน้าต่าง ลวดลายต่างๆ ปาเก้ ลูกกรงบันได ฯลฯ บางร้านเป็นโรงงานผลิตที่นั่นเลย แต่บางร้านจะมีโรงงานอยู่ชานเมืองไกลออกไป มีรถบรรทุกขนาดเล็กวิ่งรับส่ง ผู้อยู่อาศัยมักเป็นชาวไทยเชื้อสายจีน

ข. บริเวณตั้งแต่ริมถนนบำรุงเมืองไปจนถึงคลองมหานาคเป็นกลุ่มอาคารพาณิชย์-พักอาศัยรุ่นใหม่เกือบทั้งบริเวณ เนื่องจากเคยมีไฟไหม้ใหญ่กินบริเวณกว้างถึง 2 ครั้ง โดยเฉพาะบริเวณตรอกทวายทำให้สภาพแวดล้อมเก่า ซึ่งเป็นบ้านเรือนไม้มีบริเวณสูญหายไปหมดเหลือเพียงไม่กี่หลัง พื้นที่ด้านหลังตึกแถวริมถนนบำรุงเมืองเข้าไปมักใช้เพื่อการอยู่อาศัยเป็นส่วนใหญ่ ยกเว้นบริเวณตรอกนาคบำรุงและตรอกโรงเลี้ยงเด็ก ซึ่งมีการประกอบการพาณิชย์บ้างบริเวณใกล้ตลาดโรงเลี้ยงเด็ก

ค. บริเวณริมคลองผดุงกรุงเกษมและคลองมหานาค สำหรับบริเวณนี้ส่วนที่ติดกับถนนกรุงเกษมจะเป็นอาคารพาณิชย์-พักอาศัย ทำธุรกิจค้าเสื้อผ้าสำเร็จรูป ซึ่งขยายตัวมาจากตลาดโบ๊เบ๊ฝั่งตรงข้ามคลองผดุงฯ มีโรงงานทอผ้า ทำตะขอ และตัดเย็บเสื้อผ้าจำนวนมาก ส่วนด้านติดคลองมหานาคเป็นกลุ่มชาวไทย-อิสลาม ลักษณะการอยู่อาศัยเป็นแบบชุมชนแออัด มีมัสยิดมหานาคเป็นศูนย์กลาง

บ้านบาตร (7) - อยู่บริเวณถนนบำรุงเมืองและถนนบริพัตร ใกล้วัดสระเกศ เป็นบริเวณที่อยู่อาศัยด้านหลังตึกแถว และส่วนใหญ่ได้เปลี่ยนแปลงเป็นตึกแถวพักอาศัย ยังคงเหลือลักษณะบ้านเดี่ยวสร้างติดต่อกันเป็นชุมชนแออัด สภาพทรุดโทรมและสกปรก พบว่ากิจกรรมการทำบาตร เช่นในอดีตมีน้อยมาก

เฉลิมเขตและสวนมะลิ (8) - บริเวณติดริมถนนบำรุงเมืองจะเป็นร้านค้าเฟอร์นิเจอร์ หลังตึกแถวเหล่านี้จะเป็นย่านธนาคาร ซึ่งส่วนใหญ่เป็นที่ตั้งของสำนักงานใหญ่ เช่น ธนาคารศรีนคร ธนาคารมหานคร และธนาคารกรุงเทพในอดีต ตึกแถวถัดเข้าไปใช้เพื่อการอยู่อาศัย โดยเฉพาะ ส่วนใหญ่จะเป็นของผู้มีฐานะดีหรือปานกลาง บริเวณด้านหลังวัดเทพศิรินทร์ใกล้วรจักรพบว่ายังมีกลุ่มบ้านเดี่ยวมีบริเวณอยู่ข้างแต่สภาพไม่ดีนัก

เทพศิรินทร์ (9) - ตึกแถวริมถนนบำรุงเมืองช่วงนี้จะ เป็นบริษัทห้างร้านต่างๆ และเริ่มมีการค้าขายสินค้าประเภทเครื่องกีฬา ซึ่งเป็นเพราะการขยายตัวมาจากบริเวณถัดไปซึ่งใกล้กับสนามกีฬาแห่งชาติ ด้านในจะเป็นตึกแถวที่ประกอบกิจกรรมเกี่ยวกับผ้า คือ โกดังเก็บผ้า โรงงานผลิตเสื้อผ้าสำเร็จรูป ซึ่งมีคนงานแห่งละประมาณ 10-15 คน ซึ่งการค้าผ้าของบริเวณนี้จะเป็นแหล่งผลิตเพื่อขายส่งแก่ตลาดพาหุรัด สำเพ็ง รวมทั้งตลาดโต้รุ่งริมคลองมหาเจดีย์ การขนส่งส่วนใหญ่ใช้รถจักรยานยนต์ซึ่งมีความคล่องตัวสูง เข้ามาภายในใกล้วัดเทพศิรินทร์จะเป็นตึกแถวอยู่อาศัยโดยเฉพาะ และบริเวณนี้ก็พบว่ามีบ้านเดี่ยวขนาดใหญ่มีบริเวณหลายหลังซึ่งได้รับพระราชทานให้ปลูกบนพื้นที่วัดตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 6 สภาพทั่วไปสงบและร่มรื่น

วรจักร (10) - เป็นย่านการค้าเครื่องยนต์และอะไหล่ยนต์ กินบริเวณกว้างขวางตั้งแต่บริเวณริมถนนหลวงช่วงโรงพยาบาลกลางขึ้นไปจนถึงถนนวรจักร การค้าในย่านนี้เป็นลักษณะของบริษัทห้างร้านที่ขายส่งสินค้าให้กับลูกค้าทั่วประเทศ โดยจะมีผู้แทนจากบริษัทห้างร้านของตนออกไปติดต่อกับลูกค้าตามที่ต่างๆ จากนั้นจึงนำเอาใบสั่งซื้อสินค้าเข้ามาจัดส่งสินค้าจากบริษัท ย่านนี้นับว่าเป็นศูนย์กลางของการจัดจำหน่ายเครื่องยนต์และอะไหล่ยนต์ต่างๆ ที่สำคัญที่สุดของประเทศ

วงเวียน 22 (11)-นับเป็นบริเวณอยู่อาศัยขนาดใหญ่อีกแห่งหนึ่ง สำหรับพาณิชย์กรรมจะพบเกาะตัวตามริมถนน โดยเฉพาะด้านถนนเจริญกรุง กิจกรรมการค้าที่พบมากในย่านวงเวียน 22 คือ การค้าพลาสติก อุปกรณ์ ร้านเครื่องยาจีนและยาแผนปัจจุบัน ส่วนด้านถนนไมตรีจิตต์ เป็นย่านค้าโลงศพแบบจีน ย่านจำหน่ายยางรถยนต์

สำหรับบริเวณต่อไปที่จะกล่าวถึง ยังคงมีสภาพเป็นอาคารพาณิชย์-พักอาศัย ในรูปของตึกแถวรุ่นเก่าเต็มทั้งพื้นที่ แต่มีลักษณะของการเป็นย่านพาณิชย์กรรมที่โดดเด่น ส่วนใหญ่ เป็นการขยายตัวมาจากชุมชนจีนสำเพ็งที่มีพัฒนาการมาตลอดสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ บริเวณต่อไปนี้คือ

คลองถมหรือสี่แยกวัดตึก (12)-เป็นย่านการค้าปลีกและส่งสินค้าประเภท เครื่องไฟฟ้า เครื่องมืออุปกรณ์การก่อสร้างต่างๆ เช่น เลื่อย ข้อน ลูกบิด กลอนประตู ฯลฯ ที่คึกคักมากที่สุดอีกแห่งหนึ่ง และเนื่องจากอยู่ด้านหน้าของวัดชัยชนะสงคราม หรือ วัดตึก กิจกรรมภายนอกจึงรบกวนความสงบในวัดตลอดเวลา กล่าวคือ มีผู้คนเดินผ่านวัดเพื่อใช้เป็นเส้นทางลัด และใช้ลานวัดเป็นที่จอดรถ

ย่านสำเพ็ง (13)-เป็นย่านเก่าแก่ ตามแนวถนนสำเพ็ง หรือชอยวานิช 1 ในปัจจุบันสามารถเดินติดต่อกับย่านพาหุรัด ย่านสะพานหันทางตอนเหนือ และย่านเชียงกงตอนใต้ได้ เป็นย่านการค้าผ้าและเสื้อผ้าสำเร็จรูป เครื่องเย็บปักถักร้อย เครื่องประดับสตรี เครื่องใช้เบ็ดเตล็ดจำหน่ายทั้งปลีกและส่ง เนื่องจากเป็นย่านเก่าแก่ที่สุดของพัฒนาการบริเวณนี้ และมีการเปลี่ยนแปลงตัวอาคารไม่มากนัก จึงยังเหลืออาคารเก่าควรรอนุรักษ์อยู่ค่อนข้างมาก แต่มองเห็นไม่ชัดเจนเพราะถูกบดบังด้วยการค้าขาย กันสาด และการต่อเติมอาคารเพื่อให้ทันสมัย

เวียงนครเกษม (14)-เป็นกลุ่มอาคารรุ่นเก่าที่ถูกสร้างขึ้นมาเพื่อเป็นศูนย์การค้ารุ่นแรกของกรุงเทพฯ เป็นศูนย์รวมร้านค้าของเก่าประเภทเครื่องประดับและวัตถุโบราณ ร้านค้าเพชรและทอง เฟอร์นิเจอร์แบบโบราณ ราคาแพง หนังสืออ่านเล่น เครื่องดนตรี เครื่องจักรกล

ย่านราชวงศ์ (15)-เป็นย่านหนึ่งที่มีผู้คนคับคั่งจอแจตลอดเวลา เนื่องจากเป็นท่าเรือสำคัญมีผู้มาใช้บริการตลอดวัน สำหรับด้านธุรกิจ ส่วนใหญ่เป็นที่ตั้งของสถาบันการเงิน เช่น ธนาคารทรัสต์ และบริษัทเงินทุน

หลักทรัพย์ต่างๆ นอกจากนี้ ย่านราชวงศ์ยังเป็นศูนย์รวมของแหล่ง
บันเทิงนานาชนิดมาแต่อดีตด้วย

เขาวราช (16)-นับเป็นบริเวณเดียวที่มีการก่อสร้างตึกแถวรุ่นใหม่มากกว่า
บริเวณใกล้เคียง เป็นย่านสรรพสินค้าชั้นนำในอดีต สถานบันเทิง
เรียมย์ ร้านค้าทอง แหล่งสินค้าอุปโภค บริโภคจากเมืองจีนเกือบ
ทุกชนิด ย่านเขาวราชเป็นบริเวณที่ขยายตัวออกมาจากลำเพ็ญเป็น
แห่งแรก จะสังเกตลักษณะการขยายถนนในแหล่งชุมนุมชนหนาแน่น
เมื่อไม่สามารถขยายถนนลำเพ็ญ ซึ่งแคบและเล็กให้รถยนต์วิ่งผ่านได้
จึงแก้ปัญหาด้วยการตัดถนนขึ้นใหม่ในบริเวณใกล้เคียงกัน จะเห็นได้
ว่าถนนเขาวราชมีความคดเคี้ยวผิดกับถนนสายอื่นๆ

ย่านทรงวาด (17)-เป็นที่ตั้งของโกดังสินค้าและร้านค้าส่งสินค้าซึ่งเป็นผลิต
ผลทางการเกษตรประเภทของแห้ง ที่มาจากทั้งในและต่างประเทศ
เช่น พริกแห้ง หอม กระเทียม พุทราจีน หูลาม เป็นต้น ตัวอาคาร
มีความงดงามทางสถาปัตยกรรมเด่นชัดมาก แต่การใช้อาคารนั้น
หนักไปในด้านอุตสาหกรรมขนส่ง และเป็นโกดังสินค้า ทำให้เกิดความ
ขัดแย้งกันมาก สมควรแก้ไขโดยด่วน

ย่านเชียงกง (18)-อยู่บริเวณตอนใต้ของลำเพ็ญ ขายอุปกรณ์เครื่องเดิน
เรือและเครื่องอะไหล่รถยนต์ ตลอดจนเครื่องเหล็ก เครื่องจักร
สำหรับงานอุตสาหกรรมทั้งของใหม่และของใช้แล้ว สภาพทั่วไปเสื่อม
โทรมสกปรกมาก อาคารส่วนใหญ่เป็นตึกแถวรุ่นเก่าเกือบทั้งบริเวณ
แต่ความสกปรกจากคราบน้ำมันและความเสื่อมโทรมทำให้ยากแก่การ
พัฒนา อย่างไรก็ตาม ทางตอนใต้ใกล้ปากคลองผดุงกรุงเกษม มี
อัตราการเปลี่ยนแปลงทางกายภาพรวดเร็วมาก เริ่มตั้งแต่มีการก่อสร้าง
โรงแรมรอยัลลอคคิด และห้างสรรพสินค้าริเวอร์ซิตี้ ปัจจุบัน
จึงมีการก่อสร้างตึกแถว 4-5 ชั้น ตลอดจนคอนโดมิเนียมนับ 10 ชั้น
และอาคารจอดรถหลายแห่ง

3.6 ความเปลี่ยนแปลงในรูปลักษณ์ของกรุงรัตนโกสินทร์

จากพัฒนาการดังกล่าวมาโดยลำดับนั้น จะเห็นได้ว่ากรุงรัตนโกสินทร์ในยุคเริ่มต้นกับกรุงรัตนโกสินทร์ในปัจจุบันมีสภาพแตกต่างกันอย่างมากมาย กรุงรัตนโกสินทร์ยุคแรกเปรียบเสมือนเมืองเก่าแก่หลายๆ เมืองของยุโรปในอดีต ที่เริ่มต้นสร้างเมืองด้วยเหตุผลทางยุทธศาสตร์ สิ่งที่ปรากฏอยู่อย่างเด่นชัดภายในกรุงรัตนโกสินทร์ ได้แก่ พื้นที่ที่ถูกล้อมรอบด้วยกำแพงเมือง ป้อมปราการและประตูเมือง ทั้งยังมีแนวของคลองคูเมืองเชื่อมต่อกันอย่างกลมกลืนกับธรรมชาติเดิมที่เป็นลำน้ำ สอดคล้องกับความต้องการใช้สอยประโยชน์ของชาวเมือง ทั้งในด้านการคมนาคม การอุปโภคบริโภค ตามลักษณะของสังคมชานน้ำในอดีต ภายในกำแพงเมืองจะเห็นถึงยอดโบสถ์ ยอดเจดีย์ของวัดต่างๆ สลับกับสภาพสวนที่ร่มครึ้ม ทุ่งนา และป่าเป็นระยะ มีบ้านเรือนทรงไทย เกาะกลุ่มตามริมแม่น้ำลำคลองที่ใสสะอาด ใช้เรือเป็นพาหนะในการติดต่อ เส้นทางเดินทางบกปรากฏให้เห็นเป็นเพียงทางเดินแคบๆ และคดเคี้ยว จุดศูนย์รวมของความงาม ได้แก่ บริเวณระหว่างแม่น้ำเจ้าพระยาและคลองคูเมืองเดิม ซึ่งเป็นที่ตั้งของพระบรมมหาราชวังและพระราชวังบวรสถานมงคล สถาปัตยกรรมทั้งงดงามเป็นเอกถูกล้อมรอบไว้อีกชั้นด้วยกำแพงของพระราชวังทั้งสองเพิ่มความสง่างามและความสำคัญของสถานที่ ชาวบ้านชาวเมืองดำเนินชีวิตไปอย่างเรียบง่าย การพบปะสังสรรค์ภายในสังคมเกิดขึ้นตลอดเวลา โดยเฉพาะตามวัดต่างๆ ซึ่งเป็นศูนย์รวมของจิตใจ

ในด้านรูปแบบทางสถาปัตยกรรมยังคงสืบทอดรูปแบบเดิมของสมัยกรุงศรีอยุธยา และพบว่ายังมีเพียงไม่กี่ประเภท ทั้งนี้เป็นไปตามความต้องการของสังคมที่เรียบง่าย ที่เห็นได้ชัดก็คืออาคารทางศาสนาและที่อยู่อาศัย นอกจากสิ่งก่อสร้างทางศาสนา เช่น เจดีย์ หรือ ปราสาทต่างๆ แล้ว สถาปัตยกรรมอื่นๆ ไม่ว่าจะเป็นวัง คุ้ม หรือบ้านราษฎร ก็ล้วนมีรูปแบบเดียวกันในลักษณะของเรือนไทย หลังคาสูง มีชายคายาวที่ลดหลั่นความลาด หรือมีระเบียงที่มีหลังคาคลุม นิยมการยกพื้นสูงจากระดับดิน การก่อสร้างเป็นระบบเสาและคานรับน้ำหนัก ที่มีการพัฒนารูปแบบให้สอดคล้องกับสภาพภูมิอากาศที่ร้อนชื้น แต่มีลมพัดเย็นสบายเกือบตลอดปี และสภาพที่อุดมไปด้วยน้ำ มักมีลมฝนและพายุในหน้าฝน หรือน้ำหลากท่วมที่อยู่อาศัยได้ นอกจากนี้ยังมีพื้นที่ใช้สอยเอนกประสงค์จำนวนมาก สามารถก่อสร้างได้ด้วยวัสดุธรรมชาติตามสังคมนาฏกรรม ความแตกต่างในสถาปัตยกรรมของแต่ละระดับสังคมปรากฏเพียงขนาดของเรือน วัสดุก่อสร้างที่แข็งแรง คงทนขึ้น หรือ การตกแต่งในรายละเอียดเท่านั้น

สังคมไทยในอดีตเป็นสังคมที่ผูกพันอยู่ในกรอบของพุทธศาสนาและสถาบันพระมหากษัตริย์ ในขณะที่เดียวกันก็เป็นสังคมที่เปิดกว้าง ยินยอมให้ชนเชื้อชาติอื่นเข้าร่วมอยู่อาศัย รู้จักการประสานประโยชน์ของการอยู่ร่วมกัน สามารถรับอิทธิพลในศิลปอื่นๆ มาผสมผสานกับศิลปดั้งเดิม และคงลักษณะเฉพาะของศิลปไทยไว้ได้ดั้งเดิม ซึ่งในระยะตอนปลายของยุคต้นกรุงรัตนโกสินทร์มีอิทธิพล

ของศิลปจีนปรากฏอยู่ในลักษณะดังกล่าวมากเป็นพิเศษ แต่ก็กลับส่งผลดีต่อสถาปัตยกรรมไทย โดยเฉพาะในวังและวัดในด้านของการเปลี่ยนวัสดุการก่อสร้างจากเรือนไม้ทรงไทยมาเป็นการก่ออิฐถือปูน ที่คงมีทรวดทรงแบบไทยอยู่ แสดงถึงความสามารถในการสร้างสรรค์ของช่างไทย ในการผสมผสานแนวความคิดและวัฒนธรรมที่แตกต่างกัน เข้าร่วมเป็นส่วนหนึ่งของสถาปัตยกรรมไทย ได้ ทั้งยังส่งผลต่อการอยู่ร่วมกันอย่างสันติสุขของคนเชื้อชาติอื่นกับคนไทยในสังคมเดียวกันตลอดมา

ลักษณะดังกล่าวยังคงปรากฏชัดในกรุงรัตนโกสินทร์ยุคต่อมา เมื่ออิทธิพลของแนวความคิด หรือวัฒนธรรมตะวันตกเริ่มมีผลต่อประเทศ ศิลปการก่อสร้างหันความนิยมไปสู่รูปแบบตะวันตก แทนรูปแบบศิลปจีน เริ่มมีการสร้างพระมหาปราสาทราชมณเฑียรแบบ "ฝรั่ง" ขึ้นภายในพระบรมมหาราชวัง จากนั้นจึงแพร่หลายสู่การสร้างวัดวาอารามและวังเจ้านาย หรือบ้านขุนนางสำคัญ ในท้องที่ต่างๆ รอบกรุง ซึ่งการแพร่หลายของศิลปตะวันตกดังกล่าวเริ่มจากการปรากฏเพียงส่วนประกอบสถาปัตยกรรม การจัดรูปผังอาคารในสมัยรัชกาลที่ 4 ไปจนถึงการรับรูปแบบศิลปสถาปัตยกรรมตะวันตกในลักษณะสมบูรณ์ในสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา กล่าวคือ ทรงยินยอมให้สถาปนิกชาวตะวันตกออกแบบอาคารทั้งหลาย ประดับตกแต่งอาคารตามแบบศิลปะนั้นๆ รวมถึงการจัดภูมิสถาปัตยกรรมที่สัมพันธ์กันทั้งพื้นที่ ตัวอย่างความประสานกลมกลืนของศิลปกรรมตะวันตกและศิลปไทยที่งดงามที่สุด ได้แก่ พระมหาปราสาทราชมณเฑียรภายในพระบรมมหาราชวัง ซึ่งปรากฏความงามดังอาจารย์นิจ ฮิญาชิระนันท์เปรียบเทียบไว้ว่า ประดุจภูมิทัศน์ที่มนุษย์รังสรรค์ขึ้นอย่างมีศิลป จัดวางไว้ในสภาพแวดล้อมอันงดงามของธรรมชาติ และเป็นหัวแวนแห่งรัตนโกสินทร์อย่างแท้จริง

และเพื่อให้ต่างชาติตระหนักถึงความสามารถ ในการปรับความเจริญของประเทศได้อย่างมีประสิทธิภาพและอยู่ในมาตรฐานวัฒนธรรมเดียวกับชาติเหล่านั้นแล้วจึงได้ขยายการก่อสร้างตามแบบตะวันตกสู่การวางผังแม่บทของสถาปัตยกรรมตามหลักวิชาผังเมือง การสาธารณสุข และการสุขาภิบาล การวางผังถนน การขุดคลอง สร้างสะพาน การกำหนดระเบียบบัญญัติเกี่ยวกับการปลูกสร้างอาคารสาธารณะ และการป้องกันอันตรายจากอาคารเสื่อมคุณภาพ การวางระบบการประปา ระบบการคมนาคม ฯลฯ สิ่งปลูกสร้างที่ได้รับการพิจารณาให้ดำเนินการก่อสร้างจะต้องออกแบบและก่อสร้างครบตามคุณค่าของศิลปะและมาตรฐานทางการก่อสร้างนั้นๆ อย่างสมบูรณ์ ความเปลี่ยนแปลงของสังคม ก่อให้เกิดความต้องการสิ่งก่อสร้างหลากหลายประเภทขึ้น เช่น สถานที่ราชการ โรงพยาบาล โรงเรียน สถานีรถไฟ บริษัท ห้างร้าน ตึกแถว ฯลฯ ซึ่งล้วนไม่เคยปรากฏมีในสังคมไทยมาก่อน จึงยินยอมรับรูปแบบของตะวันตกมาก่อสร้าง เริ่มละทิ้งความคิดที่จะดัดแปลงศิลปะเหล่านั้นสู่ "ลักษณะไทย" เช่นเดิม แม้แต่การปลูกสร้างบ้านเรือนของราษฎรสามัญก็เปลี่ยนรูปแบบจากเรือนไม้ไทยเดิม มาเป็นเรือนที่มีลักษณะอย่างตะวันตก มีมุขหอน และบันไดภายในเรือน ฯลฯ มีเพียงอาคารทางศาสนาเท่านั้นที่ยังคงรูปแบบไทยดั้งเดิม แต่ก็ได้มีการประยุกต์การก่อสร้างให้เหมาะสมกับเทคนิควิทยาการ และวัสดุก่อสร้างใหม่ๆ รูปทรงภายใน

นอกของสิ่งก่อสร้างแบบที่ได้รับอิทธิพลตะวันตก มีทั้งแบบอย่างจากสถาปัตยกรรมแบบเรอเนซองส์ของอิตาลี ในคริสต์ศตวรรษที่ 16-17 หรือตามแนวทางของศิลปะแบบโกธิคแถบเมืองเวนิสในอิตาลี รวมทั้งแบบจากประเทศอังกฤษ เช่น แบบอย่างบ้านสมัยพระนางเจ้าวิกตอเรีย ซึ่งเป็นบ้านแบบที่มีหอคอยทรงสูงยอดแหลม มีรูปทรงและหลังคาสลับซับซ้อน มีการประดับประดาอย่างมากมาย มีบริเวณกว้างขวาง สงบ และร่มรื่นด้วยการจัดผังบริเวณเป็นอย่างดี สภาพการณ์ดังกล่าวปรากฏอยู่ จนก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 แม้จะมีช่างไทยเป็นผู้ออกแบบบ้างแล้วก็ตาม แต่เนื่องจากได้รับการฝึกฝนจากช่างชาวตะวันตก หรือสำเร็จการศึกษาจากต่างประเทศจึงยังคงออกแบบเป็นตะวันตกเช่นเดิม

อย่างไรก็ดี ลักษณะดังกล่าวปรากฏขึ้นเป็นบางบริเวณ ขนาดของเมืองที่ขยายใหญ่โตขึ้น ทั้งการเพิ่มขอบเขตไปจนถึงคลองผดุงกรุงเกษม หรือการขยายเมืองไปตามเส้นทางคมนาคมใหม่ ก่อให้เกิดพื้นที่ว่างเพิ่มขึ้นอีกมากมาย รูปลักษณะใหม่ของเมืองปรากฏในรูปของถนนและลำคลองควบคู่กันไป เรื่อยยังคงเป็นพาหนะสำคัญ แต่ก็มีรถม้า รถยนต์ รถราง วิ่งบนถนนด้วย มีตึกแถวและสิ่งก่อสร้างที่แวดล้อมด้วยบริเวณที่จัดไว้อย่างงดงาม ตามแบบศิลปะสถาปัตยกรรมตะวันตก ผสมกลมกลืนกันเป็นอันดีกับธรรมชาติและวัดวาอาราม บ้านเรือนทรงไทย ตามแบบสถาปัตยกรรมไทยดั้งเดิมที่ยังคงหลงเหลืออยู่จากอดีตอีกมาก นับเป็นบรรยากาศของเมืองยุคใหม่ที่ยังคงสงบรวมรื่น และมีสภาพแวดล้อมที่ดี

ภาวะหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 เปลี่ยนแปรสภาพสงบรวมรื่นของบ้านเมืองภายในเขตกรุงรัตนโกสินทร์ไปโดยสิ้นเชิง ด้วยผลของการเพิ่มขึ้นของประชากรและสิ่งก่อสร้าง การพัฒนาประเทศภายใต้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ การเพิ่มความสำคัญแก่ โครงข่ายการคมนาคมใหม่ของเมืองจากน้ำสูบกโดยถาวร ซึ่งไม่ใช่การวางแผนบนพื้นฐานและพัฒนาการของสังคมไทย ผลักดันให้เมืองเปลี่ยนแปลงรูปลักษณะไปจากเดิมอีกครั้งหนึ่ง อิทธิพลทางวัฒนธรรมและเทคโนโลยีที่ก้าวหน้า และทันสมัยหลังไหลเข้ามา จนลักษณะความสามารถในการผสมผสานวัฒนธรรมของไทยกลับกลายเป็นการยอมรับวัฒนธรรมเหล่านั้น โดยไม่อาจปรุงแต่งให้เข้ากับวัฒนธรรมเดิมได้ ทั้งนี้ก็ด้วยสาเหตุสำคัญที่สังคมไทยหยุดนิ่ง ไม่มีการเปลี่ยนแปลงเป็นเวลานานหลายร้อยปีทำให้คนไทยส่วนมากขาดความรู้ ความเข้าใจในอดีตความเป็นมาของตนเอง จึงเกิดความสับสนระหว่างของใหม่ที่รับเข้ามา กับของเก่าที่มีอยู่ดั้งเดิม ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดเห็นที่สุดก็คือ การแต่งกาย ในด้านสถาปัตยกรรมก็ขาดความต่อเนื่องในการพัฒนาการออกแบบ มีเพียงอาคารในศาสนสถานที่ยังคงรูปแบบไทยเดิมไว้ ซึ่งก็ล้วนเป็นการกระทำไปโดยอัตโนมัติ อาคารประเภทอื่นๆ ใช้รูปแบบตะวันตกไปหมดสิ้น แม้จะมีรัฐบาลบางยุคพยายามกำหนดรูปแบบสถาปัตยกรรมไทย สำหรับอาคารของรัฐ เช่น กลุ่มอาคารริมถนนราชดำเนินนอก แต่ก็ไม่ใช่ที่ยอมรับว่าเป็น "ลักษณะไทย" แล้ว

เมืองที่พบเห็นได้ในปัจจุบันกลายเป็นเมืองของถนน รถยนต์ และตึกแถวอย่างแท้จริง บริเวณพระบรมมหาราชวัง ซึ่งยังคงความงามเป็นเอก ต้องเข้าไปในระยะใกล้จึงจะได้เห็น และแม้จะมองมาจากริมแม่น้ำเจ้าพระยา บางมุมก็ยังคงถูกอาคารอื่นบดบัง ส่วนอาคารทางศาสนาซึ่งยังคงรูปแบบของสถาปัตยกรรมไทยดั้งเดิม ถูกบดบังด้วยสิ่งก่อสร้างอื่นๆ ที่ไม่ส่งเสริมความงามของสถาปัตยกรรม ที่ว่างที่มีอยู่มากมายถูกแทนที่ด้วยสิ่งก่อสร้างประเภทตึกแถวและอาคารสำนักงานที่สร้างขึ้นตามภาวะการณ์ทางเศรษฐกิจ บ้านที่เคยมีบริเวณแวดล้อมงดงาม ถูกเปลี่ยนเป็นบ้านหลังเล็กๆ ปลูกประชิดกัน หรือแยกย่อยเป็นบ้านเช่าหลังเล็กๆ บ้านเรือนที่เคยมีได้ถนนสูง กลายเป็นบ้านติดดิน ถึงฤดูน้ำท่วมจึงต้องประสบความเสียหายอย่างไม่อาจหลีกเลี่ยง นอกจากนี้สภาพรถยนต์บนถนนและการจราจรติดขัดวุ่นวาย เป็นสิ่งที่ต้องพบเห็นตลอดเวลา ผู้คนที่เคยเดินทางด้วยเรือแพไปตามสายน้ำ กลับกลายเป็นต้องเผชิญกับการจราจรติดขัดบนรถยนต์ หรือรถประจำทาง กรุงเทพมหานครกลายเป็นเมืองที่คับคั่ง สับสน สภาพแวดล้อมเลวร้าย ไม่น่าอยู่ไปอีกต่อไป ผู้คนขยับขยายย้ายออกไปอยู่อาศัยตามชานเมือง เพื่อสภาพแวดล้อมที่ดีกว่า ลักษณะเฉพาะของสถาปัตยกรรม และวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของชาวรัตนโกสินทร์ถูกซ่อนอยู่เบื้องหลังความแออัด วุ่นวายของเมือง ซึ่งหากไม่พิจารณาด้วยความสนใจ อย่างละเอียดลึกซึ้งแล้วจะ ไม่อาจค้นพบได้เลย จึงนับเป็นเรื่องน่าวิตกว่า หากปล่อยให้เมืองดำเนินไปโดยปราศจากการควบคุมแล้ว ในไม่ช้ากรุงเทพมหานครคงจะกลายเป็นเพียงนามที่ปราศจากตัวตน

อย่างไรก็ตาม เป็นที่น่ายินดีที่ปัจจุบัน หน่วยงานของรัฐบาล เช่น คณะกรรมการโครงการกรุงเทพมหานคร และภาคเอกชน เช่น สมาคมสถาปนิกสยาม และสมาคมอนุรักษ์ศิลปกรรมและสิ่งแวดล้อม ตระหนักในปัญหาและได้ร่วมกันรณรงค์เพื่อปรับปรุงพื้นที่อนุรักษ์อาคาร ตลอดจนกำหนดประเภทการใช้ที่ดินภายในกรุงเทพมหานครใหม่ให้เหมาะสมขึ้น ผลสำเร็จของโครงการ เช่น การประกาศอนุรักษ์พื้นที่โครงการกรุงเทพมหานคร การย้ายตลาดนัดสนามหลวง การบูรณะพัฒนาคลองคูเมืองเดิม การอนุรักษ์โบราณสถานสำคัญๆ หลายแห่ง รวมทั้งความพยายามควบคุมการก่อสร้างอาคารภายในเขตพื้นที่อนุรักษ์ ด้วยขออนุญาตกรุงเทพมหานคร โครงการจะย้ายสถานที่ราชการบางส่วนออกไป อันจะเป็นผลโดยตรงต่อการเพิ่มพื้นที่ว่างในเมือง ล้วนเป็นแนวทางที่ดีที่นำไปสู่การปรับปรุงรูปลักษณ์ใหม่ของกรุงเทพมหานครในอนาคตให้คงความมีเอกลักษณ์และลักษณะเฉพาะตัวดังเคยมีมาในอดีต การศึกษาสภาพปัญหาในปัจจุบัน ตลอดจนแนวโน้มการเปลี่ยนแปลงที่อาจเกิดขึ้นในอนาคตของพื้นที่กรุงเทพมหานคร จึงเป็นส่วนสำคัญในอันจะนำไปสู่แนวทางแก้ปัญหาดังกล่าวได้ ดังจะนำเสนอในบทที่ 4 ต่อไป